

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

МАГІСТРА

на тему:

«СИМВОЛІКА ТА ЕМБЛЕМАТИКА ВЕЛИКИХ МІСТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ (1991 – 2022 рр.)»

Виконала: студентка II курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «Історія та археологія»
Фірсова Маргарита Віталіївна

Керівник: к.і.н., доц.
Рачков Євген Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.
Кісельова Юлія Анатоліївна

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП... ..	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ II. ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СИМВОЛІКИ ТА ЕМБЛЕМАТИКИ ВЕЛИКИХ МІСТ ПІВДЕННО – СХІДНОЇ УКРАЇНИ	21
РОЗДІЛ III. ВИКОРИСТАННЯ СИМВОЛІКИ ТА ЕМБЛЕМАТИКИ ВЕЛИКИХ МІСТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ	57
ВИСНОВКИ... ..	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ... ..	76
ДОДАТКИ... ..	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Після проголошення України відбувся процес трансформації її державної, територіальної, муніципальної, корпоративної та іншої символіки (гербів, прапорів, печаток тощо). Проголошення суверенітету України 16 липня 1990 року спровокувало необхідність прийняття нової державної символіки, яка би ґрунтувалася на державотворчих традиціях українського народу, а головне мала би національно-історичне походження. Розбудова незалежної держави як вільного та демократичного суспільства була неможлива з морально застарілими символами УРСР, які на світовій арені та у свідомості українців асоціювалися з незручною радянською спадщиною та СРСР загалом. Необхідність відновлення державницьких традицій українців у символіці та емблематиці була продиктована піднесенням національної свідомості громадян, які ніби прокинулися від штучно розгорнутої ідеології, спрямованої на забуття та фальсифікацію історії України, цензури та заборони свободи слова. У 1991 році українці нарешті отримали всі можливості здобути символи, які були б не лише ознаками незалежної держави, а своєрідним втіленням прагнень нації, її надій і сподівань, праці й боротьби предків і сучасників за свободу, єдність та добробут держави.

На сучасному етапі різноманітні символи та емблеми знаходять втілення й вираз у різних просторово-часових практиках їх життя серед яких релевантну роль відіграє міський простір. У процесі розвитку геральдичної системи, зважаючи на різний історичний процес, виникли регіональні геральдичні та емблематичні традиції. Зокрема, показовим прикладом такої регіональної традиції є процес становлення, еволюції та

функціонування символіки та емблематики міст Південно-Східної України (наприклад, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя, Одеса та Харків).

В історіографії нараховується чимало праць з муніципальної символіки та емблематики. В українській історичній думці це питання розглядають: А. Гречило¹; Я. Іщенко²; І. Калмакан, М. Ємельянов³; І. Саратов⁴; Б. Зайцев, С. Куделко, Б. Мигаль⁵ та багато інших науковців.

На сучасному етапі, використовуючи надбання попередніх дослідників, актуальним є питання історико-порівняльного аналізу муніципальної символіки та емблематики великих міст України. Процес створення нових муніципальних символів та емблем триває до сьогодні, зважаючи на це актуальним є простеження зміни функцій символіки та емблематики та особливостей репрезентації їх в міському просторі Південно-Східної України.

Об'єктом дослідження є символіка та емблематика великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова).

Предметом дослідження є процес становлення та еволюції міської геральдики та емблематики великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова) на сучасному етапі.

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. 192 с.

² Іщенко Я. О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки та невирішені проблеми // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 125 – 136.

³ Калмакан І. К., Ємельянов М. В. Основи геральдики. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 1996. 160 с.

⁴ Саратов І. Е. История харьковских гербов. Харьков: Майдан, 2008. 328 с.

⁵ Зайцев Б. П., Куделко С. М., Мигаль Б. К. Герб міста Харкова. Харків: «Каравела» - «РА», 1996. 72 с.

Хронологічні межі дослідження: від проголошення незалежності України в 1991 р. до сьогодні (2022 р.), також у межах роботи здійснено ретроспективний аналіз герботворчого процесу в попередні історичні періоди.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова).

Мета дослідження – проаналізувати символіку та емблематику великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова), охарактеризувати функції символіки та емблематики, яку вони виконують на сучасному етапі.

Для реалізації поставленої мети було вирішено наступні завдання:

- з'ясувати ступінь дослідження символіки та емблематики великих міст Південно-Східної України на сучасному етапі;

- визначити характерні особливості становлення міської символіки та емблематики на прикладі великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова), визначити характерні риси зазначеного процесу;

- простежити еволюцію символіки та емблематики досліджуваних міст;

- охарактеризувати функції, які виконує муніципальна символіка та емблематика на сучасному етапі на прикладі досліджуваних міст.

Джерельна база дослідження складається з двох груп:

- **візуальні джерела:** основу дослідження склали зображення міських символів та емблем великих міст Південно-Східної України (Донецька,

Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова), фотографії використання їх у міському просторі, сувенірній продукції і т. п.¹.

- **писемні джерела:** важливу інформацію для розуміння специфіки міського герботворення в різні історичні періоди надають актові джерела – укази щодо офіційного затвердження символіки та емблематики великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова), інтернет-видання тощо.

Тема роботи та специфіка джерельної бази визначили вимоги до методології дослідження. Методологічну основу дослідження складає сукупність принципів, методів та підходів, які дозволили всебічно та комплексно дослідити історіографічний та джерельний матеріал.

Так, під час дослідження були використані **загальнонаукові методи дослідження** (аналіз, синтез, класифікація) та **спеціальні методи дослідження** (метод періодизації, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний).

Наукова новизна дослідження полягає в тому що, було здійснено історико-порівняльний аналіз символіки та емблематики великих міст Південно-Східної України, визначено функції сучасних міських символів та емблем, особливостей їх побутування та використання.

Апробація результатів дослідження: виступ з доповіддю «Від герба до логотипу: еволюція міської символіки Харкова» на першому онлайн-засіданні гуртка історіографії, джерелознавства та СІД (12. 11. 2020 р.); «Становлення та еволюція міської символіки на прикладі Києва та Харкова» 38-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених, 2020 р.; «Від герба до логотипу: еволюція міської символіки Харкова» (74-та

¹ Див. : Додаток А., Див. : Додаток Б.

Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання», 2021 р.; «Становлення та еволюція української міської геральдики (на прикладі символів та емблем Харкова)» (міжкафедральний колоквіум молодих учених з історичної урбаністики, 2021 р.; «Символіка та емблематика великих міст України (на прикладі Києва, Одеси та Харкова упродовж 1990-х – 2020-х рр.)» (39-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених, 2021 р.); «Проблеми становлення та еволюція міської символіки (на прикладі Києва та Харкова)» (V-та Міжнародна наукова конференція у Сумах, 2021 р.).

Публікації та відзнаки: отримано сертифікат учасника за виступ з доповіддю на тему: «Від герба до логотипу: еволюція міської символіки Харкова» на першому онлайн-засіданні гуртка історіографії, джерелознавства та СІД (12. 11. 2020 р.); опубліковано тези доповіді «Становлення та еволюція міської символіки на прикладі Києва та Харкова» та отримано сертифікат учасника 38-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (2020 р.); опубліковано тези доповіді «Від герба до логотипу: еволюція міської символіки Харкова» та отримано сертифікат учасника 74-ї Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання» (2021 р.); отримано сертифікат за доповідь «Становлення та еволюція української міської геральдики (на прикладі символів та емблем Харкова)» на міжкафедральному колоквіумі молодих учених з історичної урбаністики (2021 р.); опубліковано тези доповіді «Символіка та емблематика великих міст України (на прикладі Києва, Одеси та Харкова упродовж 1990-х – 2020-х рр.)» отримано статус Лауреата грошової премії імені Героя України, академіка П. Т. Тронька за найкращу доповідь на 39-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (2021 р.); опубліковано тези доповіді «Проблеми становлення та

еволюція міської символіки (на прикладі Києва та Харкова)» та отримано сертифікат учасника на V-й Міжнародній науковій конференції у Сумах (2021 р.).

Структура та обсяг дипломної роботи зумовлені постановленою метою і завданнями. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків та резюме. Загальний обсяг дипломної роботи становить 80 сторінок.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Історіографія проблеми.

Історіографія міської символіки та емблематики складається з праць, присвячених теоретичній та практичній геральдиці та емблематиці. До першої належать дослідження принципів і правил створення символів та емблем, до другої – дослідження побутування символіки та емблематики.

Починаючи з 1991 р., виникла потреба в новій символіці та емблематиці України як незалежної держави. Останні стали більш диверсифікованими – певне урізноманітнення міських символів, зважаючи на виклики сучасного життя міст, наявне поєднання сучасності й прийняття традиції, спостерігається певна тяглість, бо нерідко в новостворених емблемах з сучасними переплітаються елементи минулих епох. На противагу традиційним міським символам – гербам – з'являються феномени сучасності – логотипи.

На сучасному етапі муніципальні символи та емблеми розглядаються як система, що складається з різних тематичних та хронологічних компонентів. Значний пласт літератури з проблем регіональних особливостей символіки та емблематики (особливо роботи останніх років) не знайшов належного відображення в історіографічних дослідженнях та оглядах. Характерною рисою є піднесення та падіння суспільного інтересу до проблеми, що розглядається. Політичні зміни в країні з 1991 р. закономірно спонукали дослідників до написання нових наукових робіт, присвячених історії та тогочасному розумінню муніципальної символіки та емблематики.

Праці які були використані в дослідженні, можна умовно поділити на кілька груп:

1. Праці, присвячені муніципальній та регіональній символіці та емблематиці.

2. Довідкові праці, присвячені теоретичним питанням створення та побутування символіки та емблематики.

Наприклад, до першої групи можна віднести дисертаційне дослідження Я. Іщенко «Символіка та емблематика міських гербів України 60–80-х рр. ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження»¹. У дисертації досліджено комплекс проблем, пов'язаних зі створенням гербів міст України радянської доби. Визначено основні фактори та передумови процесу створення міського герба, запропонована та обґрунтована періодизація радянської міської геральдики. У роботі проаналізовано образотворчий ряд символів і емблем, представлених на міських гербах України протягом радянського часу, розглянуто вплив ідеологічних чинників на деформацію історичних традицій геральдики в контексті створення міських гербів.

Акцент у дисертації зроблено на використанні історичної геральдичної спадщини та радянської символіки в гербах українських міст. Дослідниця відстоює ідеологічну вмотивованість нововведень радянського герба та наголошує увагу на професійному та освітньому рівні авторів міських гербів в Україні протягом радянського часу. Окрему увагу присвячено впливу радянської спадщини на процес розвитку сучасної муніципальної геральдики та її статус в Україні.

¹ Іщенко Я. Символіка та емблематика міських гербів України 1960 - 1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: Дис... канд. іст. наук № 07.00.06/ Я.О. Іщенко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 458.

Варто звернути увагу й на інші праці Я. Іщенко. Наприклад у статті «Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-90-ті рр. ХХ ст.)» дослідниця наголошує, що із запровадженням сталінських репресій про українську геральдику в радянській історіографії не згадували майже три десятиліття¹. За документальними свідченнями, перші спроби відновлення міської геральдики відносяться до 1946 року. Експериментально-проектна робота «Історичні герби міст України» проводилася в науково-дослідному відділі Київського державного інституту проектування міст. Цей проект навіть почали реалізовувати, але через політичну ситуацію проект залишився нереалізованим. Поява наукових досліджень з геральдики була пов'язана з процесом «хрущовської відлиги». Ці праці сприяли популяризації наукових геральдичних знань у радянській Україні, а головне – легітимізації геральдики як наукової дисципліни в межах радянської історіографії. Зміна політичної ситуації в 1970-х рр. призвела до уповільнення процесу створення гербів, які передусім створювалися до ювілейних святкових дат. Певного поширення отримала практика існування двох різних гербів в одному місті. Все це свідчить про певну стихійність процесу радянського муніципального герботворення, відсутність науково-методичної бази та узгодженості загалом. Також варто відзначити, що у працях діаспорних авторів герби радянської доби розглядався контекстуально, як складники різноманітних суспільно-політичних та соціокультурних процесів.

У своїх працях Я. Іщенко звертає особливу увагу на брак фахівців з геральдики в радянські часи, що призвело до створення цілих блоків

¹ Іщенко Я. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90-ті рр. ХХ ст.). Український історичний журнал. 2002. №3. С. 61–73.

геральдичних зображень, раніше невідомих навіть в Україні та у світовій геральдичній спадщині. У статті «Професійні автори міських гербів України 1960-1980-х рр.» вона подає характеристику представників різних фахових напрямків, які брали участь у створенні гербів¹. На початкових етапах це були художники, мистецтвознавці, історики, педагоги, краєзнавці, музейні працівники, архівісти, тобто люди з вищою освітою, які були більшою мірою знайомі з історією міста та краю, а відтак і з його символікою. Нерідко авторами концепції проєкту чи ескізу герба був творчий колектив у складі педагогів, архітекторів, музейних працівників тощо.

Проаналізувавши джерела Я. Іщенко дійшла висновку, що мало хто з них знав про геральдику та її положення. Тому велика кількість новостворених гербів набула вигляду, далекого від вимог геральдичних канонів. За цих умов визначальний вплив на геральдичне мистецтво 1960-1980-х рр., мала майже повна необізнаність авторів проєктів у питаннях теоретичної та практичної геральдики, а також відсутність офіційних рекомендацій та порад щодо створення міської символіки та емблематики.

Взагалі Я. Іщенко у зазначених вище роботах піддає значній критиці українську геральдику зазначаючи, що більшість не відповідає основним положенням геральдики. Навіть в тих гербах, створених фахівцями, не завжди зрозуміло, чому була обрана та чи інша фігура. У своїх статтях авторка намагається на прикладах вказати на недоліки, порушення геральдичних правил та недоречностей, які часто трапляються при створенні сучасних міських гербів.

¹ Іщенко Я. Фах авторів міських гербів України у 60 – 80-х рр. ХХ ст. Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. 2004. Число 11. С. 133–146.

Заслуговує на увагу дисертація Д. Максименка, присвячена дослідженню геральдичних процесів в Донбасі протягом XVIII – початку XXI ст¹. У дослідженні визначено основні тенденції розвитку міської геральдики та емблематики міст Донецької області протягом імперського, радянського часу та сучасного етапу. Регіональні практики створення та побутування символіки та емблематики розглядаються через призму загальноукраїнського контексту. Особливу увагу автор приділяє історії створення більшості міських гербів Донбасу, зокрема проєктам гербів та їх авторам. У роботі ретельно проаналізовано знакову систему гербів (символіку, колористику тощо), визначено основні недоліки використовуваних геральдичних зображень та їх відповідність геральдичній традиції.

На особливу увагу заслуговують дослідження муніципальної геральдики та емблематики А. Гречило. Наприклад, монографія «Українська міська геральдика²» присвячена питанням еволюції міських гербів в Україні, в якій визначено основні етапи становлення міського герботворення. Дослідник вводить у науковий обіг велику кількість нових джерел. Особливу увагу приділено теоретичним питанням герботворення, визначено нагальні завдання сучасної міської геральдики в Україні та запропоновано комплексну програму її подальшого розвитку.

У статті «Символіка Жидачівського району» А. Гречило розглядає територіальну символіку Жидачівського району Львівської області, її виникнення, розвиток, сучасний герб і прапор району³. Місто Жидачів

¹ Максименко Є. В. Міська геральдика Донбасу XVIII - початку XXI ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Є. В. Максименко; Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2014. 20 с.

² Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. 192 с.

³ Гречило А. Символи Жидачівського району. Веб-сайт. URL: <http://histans.com/JournALL/sid/11/1/6.pdf>.

цікаве тим, що згадується в джерелах з XII ст. Він завжди був важливим адміністративним і торговим центром з XIV ст. користувався магдебурзьким правом і використовував власний герб, відомий з міських печаток XVI – початку XX ст.

Не можна не згадати дисертацію на тему: «Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя XXI ст.)¹» А. Ящука, старшого наукового співробітника Національного музею історії України. Робота дає розуміння особливостей ідеологічного навантаження, яке несе в собі міська символіка Південного регіону України. Завдяки тому, що автор працював з великим обсягом архівних джерел стосовно своєї теми, які зберігалися в установах таких країн як: Україна, Молдова та Росія були висвітлені й підняті питання, які наявні і в нашій роботі. В першу чергу це – витоки герботворення й традиційних символів, їх посил та функціонування в часі.

Згадані роботи становлять лише незначний відсоток від наявної історіографії з муніципальної геральдики, символіки та емблематики України. Ці дослідження тривають, а тому найближчим часом варто очікувати появу нових розвідок, зокрема присвячених символіці та емблематиці досліджуваних міст України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова).

До другої групи належать праці, присвячені теоретичним питанням створення та побутування символіки та емблематики. Наприклад, значний внесок у розвиток української геральдики та емблематики зробили дослідники-представники української діаспори. Ними були засновані

¹ Яшук А. Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя XXI ст.). Київ, 2023. 332 с.

культурно-просвітницькі й наукові товариства: Українська родовідна установа, Українське генеалогічне і геральдичне товариство (УГГТ)¹, а також друковані органи цих спілок – часописи «Рід та Знамено», «Записки УГГТ» і «Бюлетень УГГТ» – мали велике значення у розширенні меж дослідження української символіки та емблематики, інтеграції її у світову науку. Не можна не згадати таких дослідників як: М. Мілера, Р. Климкевича, М. Битинського В. Січинського², та ін.

З кінця 1980-х до початку 1990-х рр. виходили друком додатки у книгах вищезгаданих авторів, а також у бюлетені Українського геральдичного товариства «Знак» (друкується до Львова). З'явилося чимало розвідок, які порушували питання необхідності складання спеціальних термінологічних словників та врахування у проектах гербів міст основних правил геральдики. Наприклад, такий перелік правил міститься в книзі Ю. Савчука «Міська геральдика Поділля»³. У періодичних виданнях «Геральдистський вісник» та «Знак» неодноразово публікувалися статті, присвячені геральдичній термінології та рекомендаціям щодо створення гербів.

Серед робіт теоретичного спрямування слід згадати ілюстрований геральдичний словник М. Стародубцева, до якого увійшло понад 1005 наукових термінів українською, англійською, французькою, німецькою, латинською та російською мовами⁴. У вступі автор зазначив, що інтерес до геральдики невпинно зростає, а розвиток територіальної, міської, майнової геральдики потребує словників з професійною термінологією. Терміни у

¹ Українське генеральдичне товариство. Веб-сайт. URL: <http://uht.org.ua/ua/>

² Січинський В. Тризуб і прапор України / В. Січинський. Л.: Місіонер, 1995. 60 с.

³ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. Вінниця: Континент – ПРИМ, 1995. 143 с.

⁴ Стародубцев Н. Иллюстрированный словарь по геральдике. 1005 терминов на русском, украинском, английском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. Донецк: «Донеччина». 1996. 346 с.

книзі супроводжуються ілюстраціями. Очевидним є бажання автора долучитися до розробки своєрідної міжнародної геральдичної мови. Словник став корисним не лише для фахівців з геральдики, але для широкого загалу та загалом усіх, хто займається дослідженням герботворчості на сучасному етапі.

Незважаючи на те, що в роботі автор не занурюється в тонкощі інтерпретації гербів, варто згадати фундаментальну англomовну роботу Michel Pastoureau «Heraldry : Its Origins and Meaning»¹. Розглянувши цю роботу ставимо собі питання й аналізуємо, як герби, той сенс і смисл, який вони несли в епоху Середньовіччя, змінювався з часом. Як ті знаки і той код, які вони передавали, перенеслися на інші «сучасніші» символи.

Слід зазначити, що геральдична традиція є найважливішою складовою європейської культури. У багатьох країнах тривалий час працюють геральдичні служби та організовані науково-просвітницькі геральдичні товариства, об'єднані у Міжнародну конфедерацію генеалогії та геральдики. Під егідою останньої відбулося понад 20 міжнародних конгресів та ряд колоквиумів з геральдики та емблематики. У Львові Українське геральдичне товариство було створено у 1990 році.

Загалом досліджуваній темі присвячено чимало літератури, водночас не вистачає порівняльних досліджень, які б дозволили порівняти становлення та подальшу трансформацію символіки та емблематики великих міст України протягом тривалого історичного часу.

¹ Pastoureau M. Heraldry : Its Origins and Meaning. 1997. 144 с.

2. Джерельна база дослідження.

Джерельна база представленого дослідження складається з писемних та візуальних джерел, які досить різні за своєю природою, походженням, структурою, способом зберігання, формою викладу матеріалу, інформативністю тощо.

Основу дослідження склали зображення міських символів та емблем великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова), фотографії використання символіки та емблематики у міському просторі, зокрема під час святкових заходів, сувенірній продукції і т. п. Загалом було опрацьовано 35 фотографій, переважна більшість з яких була віднайдена на офіційних веб-сайтах міських рад, новинних ресурсах та соціальних мережах.

Важливу інформацію для розуміння специфіки міського герботворення в різні історичні періоди надають актові джерела – укази та положення щодо офіційного затвердження символіки та емблематики великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова). Великий обсяг джерельної інформації міститься на Веб-порталах міських органів та має офіційний характер згідно чинного законодавства України (Донецька міська рада, Дніпропетровська міська рада, Запорізька міська рада, Одеська міська рада та Харківська міська рада).

Джерельна база дослідження є репрезентативною та дозволяє виконати поставлені роботи завдання.

3. Методологія дослідження.

Методологічну основу дослідження складає сукупність принципів, методів та підходів, які дозволили всебічно та комплексно дослідити джерельний матеріал.

Під час дослідження були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Крім того, було використано семіотичний підхід, у межах якого було сфокусовано увагу на семантичному та прагматичному рівнях.

Серед загальнонаукових методів було використано передусім аналіз та синтез – при вивченні сучасних геральдичних досліджень кожен напрямок спочатку аналізувався окремо, після чого результати та висновки об'єднувалися в єдине ціле. Метод класифікації дозволив розподілити досліджувані візуальні джерела за групами і типами.

Джерелознавчий метод було застосовано при виокремленні видів історичних джерел та вибору методологічного інструментарію роботи з ними. Ретроспективний метод став у нагоді для побудови узагальнень, які відображають суть процесів, що відбулися за весь період та унеможливило формулювання категоричних висновків на основі одного явища чи події. Хронологічний метод дозволив структурувати матеріал на основі послідовності подій та перебігу явищ.

Втім серед спеціально-історичних методів особливе значення належить історико-географічному методу (доцільний при аналізі регіональних та тематичних особливостей символіки та емблематики) та історико-порівняльному методу (дозволив здійснити порівняння муніципальної символіки Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова; провести аналогії та виділити закономірності герботворчої традиції, яка склалася в зазначеному регіоні). Історико-порівняльний метод дозволив

зафіксувати трансформації використання і функцій символіки та емблематики протягом різного історичного часу. Також було використано метод періодизації, який дозволив здійснити ретроспективний аналіз герботворчого процесу в попередні історичні епохи і на сучасному етапі.

Загалом, геральдична наука виробила свої методи дослідження, пов'язаного передусім із атрибуцією та блазонуванням герба. Крім того, у дослідженні застосовується чітка система у трактуванні та тлумаченні символів та фігур. На окрему увагу заслуговують правила опису (гербування) герба. Як свідчить практика створення гербів в Україні, жодного з емблем гербів міст України не описано належним чином, відповідно до правил, як того вимагає геральдика. В опис гербів зазвичай включається коротке пояснення використовуваних символів і емблем, перелік малюнків, часто поверхневі просторові інтерпретації значень символіки та емблематики, пояснення щодо використовуваних кольорів. Невипадково саме муніципальна символіка та емблематика України викликає чимало дискусій щодо її концептуальних положень. Лише останнім часом намітився певний прогрес, все частіше з'являються брендбуки з детальним описом міських символів та емблем. Як уже було відзначено, в роботі міська символіка досліджується за допомогою семіотичного підходу, з акцентом на семантичному та прагматичному рівнях. Семіотичний підхід дозволив вивчати символи як знаки, певні форми відображення інформації про місто та містян. Під час дослідження муніципальної символіки та емблематики ми виходили з розуміння, що місто є змістовно багатим і структурно складним утворенням завдяки своєму знаковому простору. Певна структурна єдність символів того чи іншого міста стає однією із складових колективної пам'яті містян. Між ними відбувається певне семантичне відношення, яке необхідно дослідити.

Таким чином, досліджуваній темі присвячено чимала кількість літератури, пропонується вибірково аналізувати історіографію мав на меті звернути увагу на найбільш важливі дослідження останнього часу, присвячені муніципальній символіці та емблематиці України. Показово, що до сьогодні відсутні великі порівняльні розвідки зі становлення та подальшої трансформації символіки та емблематики досліджуваних великих міст Південно-Східної України протягом тривалого історичного часу. Подальшої розробки також потребує терміносистема муніципальної символіки та емблематики. Українські та зарубіжні дослідники беруть активну участь у розробці теоретичних питань муніципальної геральдики. Втім, до сьогодні мають місце грубі порушення або невиконання правила геральдики під час створення та використання міської символіки та емблематики. Джерельна база дослідження є включена дві групи джерел (візуальні та писемні), є репрезентативною та дозволяє виконати поставлені роботи завдання. Методологічну основу дослідження складає сукупність принципів, методів та підходів, які дозволили всебічно та комплексно дослідити джерельний матеріал. Під час дослідження було використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження, а також семіотичний підхід для вивчення символіки та емблематики на прагматичному та семантичному рівнях.

РОЗДІЛ II. ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СИМВОЛІКИ ТА ЕМБЛЕМАТИКИ ВЕЛИКИХ МІСТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Перші герби з'являються в Західній Європі у XI–XII ст. в епоху хрестових походів. Герби повинні були допомогти закутим в залізні обладунки воїнам на далекій відстані пізнавати один одного і тому вони відрізнялися величиною, простотою, яскравістю і були добре помітні на геральдичному щиті¹.

На українських землях слов'яни здавна теж використовували різні символічні знаки – квадрат, ромб, коло, зірки, зображення звірів, птахів. Так, в епоху Київської Русі набув поширення знак Рюриковичів – тризуб. Він зображувався на монетах, печатках, а зараз прикрашає сучасний державний герб України.

Слід відзначити, що герб являє собою умовне символічне зображення. Старовинні герби українських міст красномовно нагадують про їхнє багате минуле та традиції. У гербах у символічній формі, з використанням особливої символічної системи або стилізованих елементів, часто репрезентовано реальні події та явища. Походження гербів з часом втрачається. На території України гербову символіку можна зустріти вже в останні століття до нашої ери. Згодом на основі родових знаків були створені геральдичні символи Київської держави. Найдавнішим відомим княжим гербом, що використовувався в Київській Русі, є зображення у вигляді літери «Ш» на печатці Святослава Ігоревича. Деякі дослідники вважають цей знак символом Трійці – триєдності світу, яка згодом, після прийняття християнства, почала набувати християнського тлумачення. Існують також інші пояснення тризуба. Археологічні знахідки свідчать, що

¹ Левандовский А. П. В мире геральдики. Москва: «Вече», 2008. С. 15-17.

зображення тризуба в різних варіаціях зустрічаються на багатьох предметах часів Київської Русі. У всіх випадках це однотипний знак, який використовується на монетах, будівельній цеглі, зброї, металевих і ювелірних виробках і мініатюрах рукописних книг. Зображення тризуба отримало поширення на величезній території – від стін Херсонеса (Севастополя) на півдні до Чернігова на півночі¹.

Як відомо, в Європі міський герб виникає протягом кінця XIII–XIV ст. Процес появи та утвердження міських гербів був доволі тривалим і мав певні відмінності в кожній країні та навіть у кожному місті. З часом правила створення та використання міських гербів змінилися. Зокрема, певних трансформацій зазнали функції міських гербів. На початку вони виконували переважно репрезентативну функцію, фіксуючи привілеї, надані городянам верховною світською та церковною владою. Схожу функцію виконували й інші символи міста на кшталт міської хоругви, прапора, печатки, а також статусні відзнаки (жезл, нагрудний ланцюг тощо) представників органів місцевого самоуправління. Загалом, перераховані міські символи утворювали комплекс взаємопов'язаних між собою елементів, що мав певну ієрархію. Найголовнішим серед них був герб міста. Слід відзначити, що у Новий час міські герби виконували переважно номінативну функцію, тобто позначали місто як адміністративно-територіальну одиницю, що має власні органи міського самоврядування².

Слід відзначити, що Володимир Антонович наголошував на таких функціях українських міст: місто як самостійна правова одиниця з

¹ Наш герб : українські символи від княжих часів до сьогодення / Укр. культурний фонд; Текст Андрій Гречило; Упоряд. і заг. ред. Богдан Завітій; Пер. на англ. Васирина Шевадучька. Київ : Родовід, 2018. 399 с.

² Rachkov Y. Symbolic and Ritual Practices in the Post-Soviet Urban World: Symbolic Space and Festivity in the Cities of Eastern and Southern Ukraine, 1990s–2010s. 2021.

автономною громадою; місто як центр торгово-промислової діяльності; місто як оборонний центр військової організації краю¹. Усі три функції могли поєднуватися в одному поселенні, але частіше один із них ставав причиною створення міста, а два інших впливали на подальший розвиток міста.

На українських землях перші міські знаки, які поступово набули значення гербів, з'явилися на початку XIV ст. Поява таких знаків тісно пов'язана з розвитком українських феодальних міст і формуванням міських громад, наділених певними самоврядними функціями. Очевидно, що важливий вплив на міську символіку та емблематику на початковому етапі мали символи, які вказували на належність військових формувань чи якогось майна конкретному власнику, особі чи групі осіб (можливо, навіть тій чи іншій формі міського поселення). Отже, слід відзначити вплив геральдичних традицій. Цікавими є спроби віднайти коріння міської геральдики України в емблематиці Київської Русі, так званому «догеральдичному етапі». Важко з цим погодитися. Очевидно, що в перших міських гербах можна віднайти вплив традицій і дохристиянської Русі та більш давніх періодів. Однак традиціоналізацію міської геральдики, відмовляючись від певної міфологізації, все ж таки слід пов'язувати з появою самоврядних міських спільнот.

Широке поширення гербів на українських землях відбулося в литовсько-польській період. Важливе значення для становлення міської геральдики на українських землях мало запровадження міського самоврядування на основі т.зв. німецького або магдебурзького права (XIV–

¹ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Ч. II. С. 311.

XVIII ст., проте започатковане привілеями німецького міста Магдебурга, отриманими в 1188 р.). Українські міста одержали герби з веденням у них самоврядування на основі магдебурзького права. Присвоєння магдебурзького права містам супроводжувалося отриманням так званого «гербового привілею», який представляв собою грамоту, написану на пергаментному свиті. Серед тексту грамоти був зображений пожалуваний королем герб міста. Зображення, яке містилося на міському гербі, як правило, зображувалося і на міській печатці. Герб і міська печатка ставали обов'язковим елементом у діловодстві, оскільки зображувався на міській печатці. Більше того, герб ставав основним символом міста, що розміщувався на міській ратуші, будівлях магістрату, вежах фортеці, воротах, міських складах та інших об'єктах міської власності. Герб зображувався на міській власності, наприклад, на вагах і гирях, які використовувалися для торгівлі з приїжджими купцями. Міський герб ставав обов'язковим атрибутом у торгівельній галузі міста. Будь-які документи обов'язково скріплювалися міськими печатками. Цілком виправдано, що поняття «міський герб» і «міська печатка» були тотожними зображеннями¹.

Міські герби на Лівобережній Україні зазвичай дарувалися місту разом із магдебурзьким правом. Тому вони називалися «пожалуваними», або «наданими». Такі герби були створені за правилами геральдики, поширеними в центральноевропейських країнах, зокрема в Речі Посполитій. Зазвичай на них зображувалися схематичні геральдичні фігури, які часто не були пов'язані з історією міста, або з його особливостями. Геральдичні фігури мали стандартний вигляд і кількість їх була обмеженою. Тому відмінність одного герба від іншого полягала лише

¹ Саратов И. Е. История харьковских гербов. Харьков: Майдан, 2008. С. 74-75.

в різних комбінаціях використовуваних фігур або в кольоровій гаммі. На гербах, отриманих містами Лівобережної України шляхом розподілу жалуваних привілеїв, зазвичай зображувалися хрести, зірки, півмісяці, підкови, елементи зброї, стіни, птахи, тварини та інші подібні стандартні геральдичні фігури¹.

У 1667 р. відбулися значні територіальні зміни – за Андрусівським перемир'ям Україна була поділена між Річчю Посполитою та Московським царством. Якщо на Правобережжі зберігалися польські геральдичні традиції, то на Лівобережжі все більшого впливу починають набувати російські геральдичні традиції.

XVIII ст., а особливо його друга половина, стало часом пізнього геральдичного періоду, коли відбувалося набуття нових або утвердження і відновлення (з деякими змінами) старих гербів українських міст у загальноросійському масштабі. Незважаючи на спроби уніфікувати геральдичні символи та ввести їх у певну систему, надмірна централізація часто призводила до протилежних наслідків – гербом міста міг стати випадковий символ чи візуальна асоціація, пов'язаною з назвою міста.

Дослідники наголошують на тому, що герби в Російській імперії були ідеологічним засобом політики царського уряду. Вони використовувалися скоріше в інтересах державної влади, а не для відображення принципів міського самоврядування². Пропозиції від Герольдмейстерської контори враховувалися не завжди, а тому герби міст являли собою символічну репрезентацію визначних подій, пов'язаних з історією міста, чи містили вказівки на розвиток у місті певних галузей господарювання (ремесл, торгівля тощо). Підходи до затвердження міських символів відрізнялися в

¹ Там само. С. 75-76.

² Там само С. 103.

залежності від міста. Невипадково, герби українських міст, що увійшли до складу Російської імперії, часто містили чимало помилок з точки зору геральдичних правил.

Наприклад, становлення міської геральдики Слобідського краю нерозривно пов'язана із заснуванням та розвитком міст-фортець на цих теренах. Так, місто-фортеця Харків була заснована українськими козаками та селянами, які прийшли на цю територію в середині XVII ст. під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Українські поселенці почали обживати незаселені землі, які з початку XVI ст. номінально входили до складу Московської держави¹.

Відповідно, вплив польської геральдичної традиції та магдебурзького права на геральдику слобожанських міст був незначним.

З часу заснування (пол. XVII ст.) Харків кілька разів змінював свій герб. Через брак джерел невідомо, коли та за яких обставин Харків отримав перший герб, про який відомо з матеріалів другої половини XVIII ст. Так, відомості про перший міський герб містяться у «Хроно-географическом описании города Харькова» 1767 р., автором якого був осавул Максим Горленський. Документ вміщено в «Описании городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии в 1767-1773 годах», який Дмитро Багалій відшукав у Харківському історичному архіві. Опис герба був складений Горленським за вказівкою слобідсько-українського губернатора Євдокима Щербініна на основі відповідного указу Сенату². Опис герба був наступним: «... місто з давніх-давен використовує в гербі натягнутий лук зі

¹ Позднякова Н., Посохов С., Денисенко О. та ін. Харьков: Путеводитель. Харьков: Золотые страницы, 2004. С. 6.

² Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная, № 25. 1885. С. 53.

стрілою, а наданий місту цей герб або колишнім засновником і звичаєм народу введений – достовірної звістки немає» (пер. з рос.)¹.

Інше документальне підтвердження існування першого герба Харкова – доповідна записка Щербініна від 17 листопада 1781 р. Харківському намісницькому управлінню². Указ Сенату від 27 травня 1781 р. наказував губернській владі на кордонах губерній і повітів поряд зі звичайними межовими знаками виставити на видні місця губернські і повітові герби. Якщо ж губернські чи повітові міста не мали власних гербів, треба було скласти їх проекти та подати на розгляд Сенату. Виконуючи цю постанову, в канцелярії Харківського намісника склали проекти гербів для всіх міст Харківського намісництва і відіслали їх до Санкт-Петербурга, про що свідчить повідомлення намісника Щербініна з додатком опису цих гербів³. Історія цього документа починається в листопаді 1775 року, коли був виданий один з найбільших законодавчих актів правління Катерини II – «Утверждение для управления губерний Всероссийской империи», яким і зазначалося адміністративно-територіальний розподіл держави. За цим законом вся територія Російської держави ділилася на губернії, губернії – на повіти. Створювалися губернські та повітові установи, визначалися права, функції, порядок роботи установ і посадових осіб⁴. Згідно документа до 1781 р. серед міст Харківської губернії лише Харків мав власний герб, тому Щербінін пропонує залишити гербом міста зображення, про яке писав Горленський.

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 60-61.

² Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная, № 25. 1885. С. 53.

³ Зайцев Б. П., Куделко С. М., Мигаль Б. К. Герб міста Харкова. Харків: «Каравела»- «РА», 1996. С. 12.

⁴ Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная, № 25. 1885. С. 53.

Таким чином, Хроно-географічний опис Харкова, складений М. Горленським і доповідна записка Є. О. Щербініна дають підстави вважати, що першим Харківським гербом в полковий період було зображення на жовтому полі чорного натягнутого лука зі стрілою.

Символіка першого герба Харкова відображала тогочасний стан полкового міста другої половини XVII ст., як фортеці на околиці держави для захисту від зовнішніх ворогів, і зокрема для захисту від нападів кримських ханів і ногайських мурз. Документи свідчать, що особливо в XVII ст. і в першій половині XVIII ст. відбувалися часті вторгнення мурз і ханів на українські землі, тим самим ускладнюючи господарське життя на цих теренах¹.

На думку більшості дослідників, постійна небезпека з боку татар, необхідність боротьби з ними і обумовили появу на першому гербі Харкова готової до бою зброї – лука зі стрілою. Це зображення на емблемі міста виникло очевидно, до утворення в 1765 році Слобідсько-Української губернії². Проте емблема не була затверджена вищими державними органами, і тому протягом XVIII ст. неодноразово здійснювалися спроби упорядкувати символіку Харківського герба.

Вочевидь, перший герб Харкова виник ще до утворення Слобідсько-Української губернії (1765 р.), водночас герб не мав офіційного затвердження. Протягом подальшого часу здійснювалися спроби оновлення міського герба, наприклад, під час заснування Слобідсько-Української

¹ Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная, № 25. 1885. С. 48.

² Там само. С. 54.

губернії. В історико-довідковому путівнику по Харкову 1902 р. наводиться опис одного з проєктів герба, центральною фігурою якого був кінь¹.

Розвиток геральдики, зокрема розробка міських гербів, у Російській імперії значно пожвавився в часи правління Петра I, який в 1722 році започаткував Герольдмейстерську контору з посадою герольдмейстера, до обов'язків якого входило складання родових дворянських і міських гербів². Безпосереднім приводом розпочати розробку гербів і упорядкування міської геральдики в часи Петра I стали заходи, пов'язані з військовою реформою. Організація регулярної армії вимагала розташування величезної кількості військ, постачання їм продовольства і спорядження в містах і губерніях Росії. Замість старих назв полків за прізвищами командирів було вирішено присвоїти полкам назви міст і місцевостей, де вони вперше формувалися або дислоціювалися. На прапорах полків мали бути зображені герби відповідних міст і губерній. Ось тоді і з'ясувалося, що багато міст не мали своїх міських емблем. Це і викликало необхідність обов'язкового створення гербів міст по всій Російській імперії.

Першим герольдмейстером Російської імперії був призначений один із вірнопідданих соратників Петра I С. О. Количев. Для допомоги йому був призначений «пемонтський дворянин, вихований у Парижі», художник Франциск Санті. З ім'ям Ф. Санті пов'язане складання проєктів гербів для багатьох російських міст. Але обставини склалися так, що герби, виготовлені Ф. Санті та його помічниками, не були затверджені офіційно, і адміністрація міст малюнки цих гербів не одержала. Роботу, розпочату

¹ Гусев А. Н. «Харьков. Его прошлое и настоящее» историко- справочный путеводитель в рисунка и описаниях. Харьков: Сага, 2009. С. 134.

² Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев: Наукова думка, 1986. С. 78.

Ф. Санті, продовжив художник А. Баранов. Міські герби, складені А. Барановим, були затверджені верховною владою у 1730 році¹.

Герби міст Слобожанщини почали розробляти після появи спеціального урядового указу від 31 липня 1734 року. У документі вказувалося, що Військова колегія і Герольдмейстерська контора повинні скласти герби для нових прапорів слобідських полків. Однак безпорадність Герольдмейстерської контори у справі складання гербів змусила Воєнну колегію звернутися з проханням до Академії наук взяти цю справу на себе. Академія наук доручила складання гербів слобідських полків професору Кенігсберзького університету І. С. Бекенштейну, запрошеному в Росію для читання лекцій студентам, у тому числі з «геральдичної науки».

На основі одержаних з місць відомостей про назви полків, про міста, де вони були розквартировані, про герби на полкових прапорах і печатках, І. С. Бекенштейн розробив нові проекти гербів та прапори слобідських полків, у тому числі і для Харківського. Свої малюнки гербів (загалом їх було 41) автор подав на розгляд Військової колегії. Один з малюнків герба Харківського полку обґрунтувався так: «... около Харькова пусто, того ради можно в середине щита башню поставитъ»².

Військова колегія 25 квітня 1735 року передала проекти гербів на затвердження в Кабінет її імператорської величності Анни Іоанівни. За вказівкою Кабінету Військова колегія зобов'язувалася зробити на обраних малюнках для міських гербів Слобожанщини необхідні виправлення і додатки: «в сумском две сабли синей краской неприлично, того ради надлежит те сабли написать белой краской; в Ахтырском в белом

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 63.

² Зайцев Б. П., Куделко С. М., Мигаль Б. К. Герб міста Харкова. Харків: «Каравела»- «РА», 1996. С. 16.

поле казак на белой лошади, что также неприлично, вместо этого – лошадей черная или желтая; в изюмском на казаке платье весьма длинно и с отворотом наперед пол, а надобно написать платье покороче и не отварачивая пол; в харьковском в белом поле две руки, в том числе одна с черной саблей, вместо этого – поле желтое, саблю белую, а острогожский... надлежащим образом учинен»¹.

Однак справа так і не була доведена до кінця, не дивлячись на те, що продовжувалася тривалий час. З листування Військової колегії і Герольдмейстерської контори в наступні роки стає очевидним, що у 1751 році в гербах не було зроблено будь-яких виправлень та відсутні відомості про затвердження цих гербів верховною владою. В 1781 році в журналі Герольдмейстерської контори міститься запис про те, що з Військової колегії не надіслано ніяких малюнків із виправленнями гербів слобідських полків, «из чего видно, что оные ей ненадобны».

Відомо також, що при заснуванні Слобідсько-Української губернії піднімалося питання про герб губерньського міста. Зокрема О. М. Гусев в історико-довідковому путівнику «Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях», виданому в 1902 році, наводить опис одного з проектів герба, який він узяв з невідомого нам першоджерела XVII ст.: «На тучной пажити конь, легких, красивых статей, свободно гуляющий»².

Таким чином, у XVIII ст. кілька разів здійснювалися спроби створити новий герб Харкова, але остаточно це питання було вирішене лише на початок 80-х років XVIII ст. Слід зазначити, що в 1770-80-х роках робота по створенню міських гербів займала центральне місце в діяльності

¹ Саратов И. Е. История харьковских гербов. Харьков: Майдан, 2008. С. 121-122.

² Гусев А. Н. «Харьков. Его прошлое и настоящее» историко- справочный путеводитель в рисунка и описаниях. Харьков: Сага, 2009. С. 134.

Герольдмейстерської контори. Розвиток міської герботворчості у цей період проходив під наглядом і при особистій участі видатного історика, князя М. М. Щербатова, призначеного на герольдмейстерську посаду 1771 року. М. М. Щербатов відомий і як автор нового знаменитого гербовника, складеного за розпорядженням Військової колегії 1775 року. У ньому вміщено 35 малюнків і описів полкових гербів, у тому числі Харківського, Ізюмського, Сумського, Охтирського. Деякі з них пізніше були використані як міські, зокрема харківський, ізюмський, сумський. В указі від 21 вересня 1781 року «Об утверждени гербов городам Харьковскаго наместничества» зазначалося, що ці міста мають «старі герби». Проекти гербів міст Харківського намісництва, подані Є. О. Щербініним 1781 року до Сенату, з невідомих причин не були затверджені¹.

Пізніше Сенат доручив складання гербів для міст Харківського намісництва герольдмейстеру О. О. Волкову. Він вдосконалив герби міст, складені М. М. Щербатовим (Ізюм, Суми, Харків та ін.), а для міст, які їх не мали, розробив проекти з описами. Після закінчення роботи виконані в фарбах малюнки гербів міст Харківського намісництва була подана на розгляд Катерини II, яка резолюцією «Быть по сему» затвердила герб намісницького міста Харкова і герби повітових міст Білопілья, Богодухова, Валок, Вовчанська, Золочева, Ізюма, Краснокутська, Лебедина та інших. 20 січня 1782 року малюнки гербів і указ Сенату були надіслані до Харкова.

Чергову спробу створення гербів міст Харківського намісництва здійснив герольдмейстер Олександр Волков. Проекти гербів, у вигляді кольорових малюнків, були подані на розгляд та зрештою затверджені

¹ Зайцев Б. П., Куделко С. М., Мигаль Б. К. Герб міста Харкова. Харків: «Каравела»- «РА», 1996. С. 17-18.

Катериною П. Герб Харкова, затверджений 21 вересня 1781 р.¹, являв собою геральдичний щит французької форми (чотирикутний із загостренням внизу), на зеленому полі якого був зображений ріг достатку (ріг, наповнений плодами й увінчаний квітами) і кадуцей, який також називають жезлом Меркурія. Зелений колір у російській геральдиці символізував надію, радість, достаток.

Своєю чергою зображення рогу достатку і вся поєднана з ним символіка мають античне походження і пов'язані з грецькою міфологією, а саме з міфом про німфу Амалтею, яка вигодовувала козячим молоком на острові Крит Зевса, коли той був ще немовлям. Ріг кози Амалтеї мав властивість видавати все, що побажає його власник. Як символ ріг достатку спочатку широко розповсюджувався в самій Греції, де його стали зображати не тільки з Амалтеєю, а й з іншими божествами.

Ріг достатку був атрибутом Плутона – грецького бога багатства, Фортуни – римської богині щастя та вдачі тощо. Згодом ріг достатку став одним з атрибутів Гермеса – грецького бога торгівлі, заступника купців і мандрівників. У міжнародній геральдиці ріг достатку – символ родючості та багатства. У гербі Харкова ріг достатку символізував природні багатства краю (чорноземні ґрунти, ліси, численні річки, теплий клімат). Своєю чергою Кадуцей – жезл бога Меркурія, який у давньоримській міфології вважався покровителем мандрівників, купців і парламентарів. Цим пояснюється його окриленість, а змії, що обвивали жезл були уособленням

¹ Ильяшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Приложение к Высочайшему утверждению 21 сентября 1781 года. Старый герб Харьковской губернии и уезда. Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная, № 25. 1885.

мудрості. Із розвитком торгівельних відносин кадуцей став символом торгівлі¹.

У 1794 році імператриця Катерина II видала указ про заснування міста Одеси. Перша згадка у офіційному документі 27 січня 1795 р. зазначала: «Наказуємо заснувати Вознесенську губернію з губернським містом Вознесенськ на річці Буг, а з новостворених міст татарське селище Хаджибей перетворити в приписне до татарського округу м. Одеси». Назва «Одеса» походить від жіночої форми давньогрецької колоній Одесос². Першим градоначальником міста став герцог Ришельє (Дюк де Ришельє). В пам'ять про цю людину на Приморському бульварі стоїть пам'ятник і названа вулиця. Після смерті Дюка де Ришельє градоначальником Одеси став граф Ланжерон.

Слід відзначити, що свій перший герб Одеса отримала згідно указу Павла I від 22 квітня 1798 р. Герб являв собою перетятий золотаво-червоний французький щит. У його верхній золотій частині розміщувалося зображення двоголового орла – офіційного герба Російської імперії, а також мальтійський хрест, що отримав поширення в геральдиці за часів правління Павла I. У нижній червоній частині розміщувалось сріблясте зображення якоря, який характеризував Одесу як портове місто. За правління Олександра I на початку 1800-х рр. герб було трохи змінено, зокрема з нього прибрали мальтійський хрест. Цей герб проіснував до 1917 р³.

¹ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. Москва: «Международные отношения», 2001. С. 189-190.

² Бевз Т. Історичні і соціокультурні засади політичної ідентичності міста Одеси // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 3. С. 56.

³ Обзор Харьковской губернии. Харьков: тип. губ. правления. 1871. 112 с.

Герб 1798 року до 1917 року широко використовувався, як головна емблема міста на різного роду дипломах, атестатах, пам'ятних медалях тощо. Герб був зображений на міському прапорі, з яким віруючі виходили на щорічні хресні ходи, що проводилися в день міста, а також широко використовувався в друкованій продукції. У сучасному місті Одеса можна побачити зображення першого герба на Олександрівській колоні у парку ім. Т. Шевченка, а також на мості Коцебу, який був відкритий у 1892 році і т.д.¹.

У 1811 році були затверджені герби Олександрівська та Катеринослава. Перший офіційний герб Запоріжжя, тоді Олександрівського, було затверджено 29 липня 1811 р. У зеленому полі було зображено дві жовті гармати навхрест. У багряному полі – чорний лук із трьома стрілами, спрямованими донизу, що означало силу власної зброї і слабкість зброї ворогів. У такому вигляді герб міста проіснував до 1917 р.².

Герб Катеринослава являв собою вже блакитне поле на якому був нанесений вензель Катерини II з датою 1787 рік (закладений Преображенський собор), цей вензель оточували дев'ять золотих зірок – які символізували повіти Катеринославської губернії. Герби губернських повітів також були затверджені 29 липня 1811 року.

Недоліки у міських гербах, відхід від геральдичних правил і, передусім, відсутність у гербах єдиних монархічних атрибутів обумовили те, що у середині XIX ст. постало питання про перегляд (у напрямку уніфікації) усіх міських гербів Російської імперії. Насамперед, у 1851 р.

¹ История первого герба Одессы. Веб-сайт. URL: <https://odessa1.com/articles/istoriya-pervogo-gerba-odessy>.

² Іщенко Я. О. Геральдика в Україні. Історіографія, проблеми (60-ті – 90-ті рр. XX ст). Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 61–73.

Департамент герольдії Сенату отримав імператорський указ, зокрема, про зображення імперської корони на гербах губерній та губернських міст¹.

У 1856 р. імператор Олександр II доручив барону Бернгарду Кене, який на той час очолював Департамент герольдії, переглянути губернські і місцеві герби. Кене піддав композиційній та ідейній переробці низку гербів міст, зокрема, українських. Він розробив систему оздоблень міських гербів, за якою можна було визначити політичне, економічне та адміністративне значення міста, його статус. Наприклад, герби губернських міст і столиці прикрашала імператорська корона. Шапка Мономаха мала вінчала герби давньоруських міст, у тому числі Києва і Чернігова, тобто тих міст, які були центрами великих князівств періоду феодальної роздробленості². Корону з 5 зубцями мали герби міст з населенням понад 50 тис. мешканців, з 3 зубцями – менше 50 тис. Було також уніфіковано прикраси навколо гербових щитів – Олександрівська, Андріївська, Георгіївська стрічки, дубове листя та ін. На гербах промислових міст мали бути зображені золоті молотки, приморських – весла, фортець – прапори тощо. Обов'язковим ставало внесення до повітового герба елементів герба губернського міста. Всі фігури, що не відповідали геральдичним нормам, на міських гербах мали бути вилучені.

Показово, що кадуцей і ріг достатку – основні фігури герба Харкова 1781 р. – були визнані негеральдичними і за пропозицією Кене замінені. Художником Департаменту герольдії було розроблено проєкт нового герба

¹ Лавренов И. В. Материалы конференции. «Геральдика. 10 лет восстановления геральдической службы России». 2002. 188 с.

² Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 100.

Харкова. Олександром II затвердив його 5 липня 1878 р.¹. В указі, опублікованому в «Повному зібранні законів Російської імперії», подано такий опис герба Харківської губернії: «У срібному щиті чорна відірвана кінська голова, з червленими очима та язиком; у червленому розділі щита золота шестипроменева зірка між двома золотими візантійськими монетами. Щит увінчаний Імператорською короною і оточений золотим дубовим листям, з'єднаним Андріївською стрічкою» (пер. з рос.)². Вочевидь, кінська голова у харківському гербі означає кінські заводи, що знаходилися в губернії, монети символізують торгівлю і багатство краю, зірка уособлює університет. Таке пояснення символіки герба виглядає цілком логічним. Адже Харківщина з XVII ст. відома кінними заводами. Слід також враховувати, що протягом XIX ст. спостерігалася інтенсифікація розвитку Харкова, який залишався значним торговельним центром імперії. На міських ярмарках торгували хлібом, продуктами тваринництва, взуттям, одягом, металевими, лимарними, та іншими виробами як місцевого виготовлення, так і привізними. Особливо уславився Харків кінними ярмарками, торгівлею сіном, фуражем.

Зірка – один із найстародавніших символів людства, поширений в різних геральдичних традиціях. Це символ вічності, високих устремлінь та ідеалів. Шестипроменева зірка часто зустрічається в геральдиці європейських країн як емблема з релігійною ознакою. Шестипроменева зірка жовтого кольору (золота) у геральдиці символізує біблійську (або вифліємську) зірку³. Втім, золота шестипроменева зірка на харківському

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 100-102.

² Зайцев Б. П., Куделко С. М., Мигаль Б. К. Герб міста Харкова. Харків: «Каравела»- «РА», 1996. С. 14.

³ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. Москва: «Международные отношения», 2001. С. 157.

гербі, насамперед символізувала прагнення до знань до пізнання Всесвіту, розвиток науки в місті, який уособлював Імператорський Харківський університет, заснування якого сприяло перетворенню міста в помітний освітній і науковий центр імперії.

Що стосується гербових кольорів, то в російській геральдиці червлений (червоний) колір символізував мужність, хоробрість, безстрашність; блакитний – красу, велич; золото уособлювало багатство, справедливість, великодушність; срібло вважалося символом чистоти і безвинності. Дубове листя використовується як символ у геральдиці та емблематиці багатьох країн Європи і Америки. Дуб був названий «королем лісів» із стародавніх часів у міфології багатьох народів. У зв'язку з цим дуб був емблемою сили, могутності, мужності і доблесті¹.

Слід відзначити, що новий герб Харкова викликав незадоволення в середовищі харківського дворянства, яке висловило незгоду і порушило питання про повернення герба 1781 р. У результаті тривалих обговорень Харківське губернське дворянське зібрання 18 жовтня 1882 р. ухвалило рішення клопотатися про повернення Харківській губернії її попереднього герба із зображенням кадуцея і рогу достатку. Клопотання харківського дворянства було задоволено лише у 1878 р., коли Олександр III ухвалив новий герб: «На зеленому щиті покладені нахрест золотий Ріг достатку і кадуцей, жезл якого також золотий, а крила і змії срібні. Щит увінчаний імператорською короною і обведений золотим дубовим листям, з'єднаним андріївською стрічкою»².

¹ Там само. С. 149.

² Ясь О. В. Звід законів Російської імперії // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2005. 672 с.

Не залишився осторонь реформ Кене і герби Одеси, Катеринослава та Олександрівська. Наприклад, у 1875 р. герольдмейстер Кене розробив проєкт нового герба Одеси, який представляв собою червоний французький щит, у центрі якого розташовувалося срібне зображення якоря з чотирма лапами. У верхній лівій золотій частині герба знаходилося зображення двоголового орла, увінчаного трьома коронами. Щит було увінчано золотою короною з 5 зубцями. З щитом розміщувалися навхрест два золоті якорі, оповиті червоною Олександрійською стрічкою¹.

Оновлені проєкти гербів Катеринослава, Олександрівська та Одеси не були затверджені.

Після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій на їх місці виникло кілька нових незалежних держав, серед яких і Українська Народна Республіка. Під контроль уряду УНР потрапили майже всі українські країни – Поділля, Київщина, Катеринославщина, Херсонщина, Чернігівщина, Слобожанщина, а після з'єднання із ЗУНР – Галич, Волинь і частково Буковина. Крим входив до складу України на федеративних засадах. 22 березня 1918 р. давній княжий символ «тризуб» було затверджено малим гербом УНР. Проте короткий період існування УНР не дозволив серйозно зайнятися проблемами міської геральдики.

У радянський час спостерігалася відмова від старих атрибутів влади і усталених імперських символів. Замість існуючих міських гербів почали використовувати радянську державну символіку. План радянської «монументальної пропаганди» було започатковано декретом Раднаркому РРФСР від 12 квітня 1918 р. «Про пам'ятники Республіки». Москва стала першим містом, символічний простір якого було декодовано на користь

¹ Бевз Т. Історичні і соціокультурні засади політичної ідентичності міста Одеси // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 3. С. 61.

радянської влади. Під час відзначення першотравневих свят міський простір було очищено від старої символіки та емблематики та рясно прикрашено пропагандистськими художніми роботами, що репрезентували революційні ідеї¹. Показово, що Москва стала першим радянським містом, яке отримало нову емблему (рішення було ухвалено Московською Радою робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 22 вересня 1924 р.). Можна стверджувати, що цей герб створив прецедент оновлення міської символіки в СРСР.

Слід відзначити, що автори радянської міської символіки та емблематики переважно відходили від усталених традицій геральдики, керуючись партійними настановами про необхідність побудови зображення згідно класової пролетарської ідеології. Радянські міські емблеми не були гербами, оскільки порушували правила геральдичної науки, а також часто не мали належного офіційного визнання та не відповідали прийнятим у геральдиці правилам використання гербів. Загалом, процес міського горботворення в радянський час відбувався стихійно та спорадично.

«Хрущовська відлига» стала часом пробудження інтересу до створення нових міських гербів. У 1959 р. було проведено Всеукраїнську нараду з геральдики і сфрагістики, в якій взяли участь науковці різних архівних установ, міністерств та академічних інституцій. Після цього в багатьох українських містах починають працювати спеціальні семінари, проводяться республіканські конференції з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, видавалися навчальні посібники з джерелознавства.

¹ Декреты Советской власти. Т. 2. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1959. С. 95.

Відбувалося нагромадження емблематичного матеріалу, його систематизація, розробка теоретичних питань¹.

Власне у цей час з'являються пропозиції ширшого трактування емблематики як наукової дисципліни². Дослідники назвали радянську емблематику однією з наймолодших допоміжних історичних дисциплін.

Виникають пропозиції ширшого трактування самої дисципліни. Скажімо, А. Введенський вважав: «Якщо геральдика в її усталеному змісті радянському історичному безвартісна і не потрібна, то замість неї має бути створена нова допоміжна дисципліна – емблематика... хіба може радянський архівіст і історик обійти своєю увагою надзвичайне багатство, повне нового значення і змісту, радянської емблематики». Такий підхід знайшов своє відображення насамперед у практичному міському герботворенні. Цей процес, не маючи напрацьованих методологічних основ, почав розвиватися стихійно й без належної наукової бази³.

Своєю чергою А. Г. Бабенко назвав радянську емблематику однією з наймолодших допоміжних історичних дисциплін. Появу радянських емблем він пов'язував із подіями 1917 року, коли для символічного позначення певних суспільно-політичних ідей та понять почали використовувати спеціальні знаки. Однією з характерних особливостей радянської емблематики А. Г. Бабенко називав спорадичний процес створення емблем, участь у якому могли брати не лише фахівці (художники-графіки, архітектори тощо), але й пересічні люди. Можливість створення емблем аматорами однак не виключала професійного підходу (принаймні на рівні попереднього узгодження емблематичних зображень із

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 128.

² Там само. С. 128.

³ Там само. С. 128.

фахівцями)¹. Це пояснювалося тим, що перед гербом ставилися передовсім ідеологічні завдання: «Такий символічний знак говорив би про ті величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади, був би свідком трудівничої слави й гордості².

Серед нагальних проблем радянської емблематики як дисципліни дослідник відзначав необхідність накопичення нового емблематичного матеріалу (насамперед, за рахунок виявлення та опису сфрагістичних і геральдичних пам'яток) та систематизацію вже виявлених емблем. Наголошувалося на необхідності поглиблення досліджень емблематичного матеріалу, підготовки окремих публікацій та альбомів з емблематики. На думку дослідника, виконувати цю роботу, насамперед, мали архівні установи, тобто заклади, в яких зберігався основний масив емблематичних пам'яток³.

Про радянську емблематику, як вже сформовану допоміжну історичну дисципліну вперше висловила О. І. Каменцева в доповіді «Проблемы советской эмблематики» на конференції з питань архівної справи в СРСР (м. Москва, 1965 р.). Предметом вивчення радянської емблематики, на думку дослідниці, був найрізноманітніший матеріал (печатки, знамена, ордени, медалі, монети, паперові грошові, знаки, облігації державної позики, лотерейні білети, емблеми установ, закладів та підприємств, герби міст, значки, марки, спеціальні поштові штемпелі, листівки, грамоти тощо), на якому зустрічалися зображення радянських

¹ Рачков Є. С. Символи та емблеми класичних університетів України (кінець XX – початок XXI ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 26.

² Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 128.

³ Рачков Є. С. Символи та емблеми класичних університетів України (кінець XX – початок XXI ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 26.

емблем. Центральне місце в радянській емблематиці все ж належало державним гербам та прапорам СРСР і союзних республік, тобто тим офіційним державним емблемам, зображення яких встановлювалося конституцією та спеціальними законодавчими актами¹.

Саме в період становлення радянської емблематики як допоміжної історичної дисципліни відбувся поступовий перехід до офіційного затвердження міських знаків, яке контролювалося партійними органами і після їхнього погодження формально приймалося рішенням виконавчих комітетів чи сесій міських рад. Вибір міських емблем здійснювався переважно шляхом проведення конкурсів. Серед українських міст, що отримали нові емблеми протягом радянського часу, насамперед, слід згадати Донецьк, Київ, Миколаїв, Одесу, Харків та ін. У міських емблемах за вказівками партійних і державних органів мали бути відображені головні риси сучасних міст, їх воєнне і революційне минуле. Характерною рисою міських емблем також була присутність на них радянської державної символіки (емблеми серпа і молота, п'ятикутної зірки, кольорів державного прапора СРСР і державних прапорів союзних республік, орденських стрічок тощо)².

З утвердженням радянської влади народжується та еволюціонує символіка нової держави. Радянська влада рішуче відмовляється від старих монархічних атрибутів, як в державних, так і в міських символах, відмовляється від усталених правил герботворення. В Радянській Україні в умовах тоталітарної системи, міські герби на кілька десятиліть взагалі вийшли з ужитку і були замінені єдиними для всіх державними та

¹ Там само. С. 26-27.

² Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 129.

партійними ідеологічними символами. Політичні зміни та масове зростання зацікавлення міською геральдиком в 60-і роки ХХ ст. дали поштовх до подальшого розвитку герботворення. Почався перехід до офіційного затвердження міських символів. Однак, нова радянська міська символіка 60–80-х років також мала ідеологічно-пропагандистський характер.

В Україну перші міські герби ввели Донецьк, Київ, Миколаїв, Одеса, Харків. У цих гербах за вказівками партійних і державних органів обов'язково мали знайти відображення головні риси сучасних міст, їх героїчне, воєнне і революційне минуле. Обов'язковою рисою гербів стало затвердження на них радянської державної символіки: емблеми серпа і молота, п'ятикутної зірки, кольорів державного прапора СРСР і державних прапорів союзних республік, орденських стрічок¹.

Наприклад, емблема Одеси була затверджена напередодні 50-річчя так званої «Жовтневої революції» 19 жовтня 1967 р. (рішення № 77 виконкому Одеської міської Ради депутатів трудящих). Автором емблеми став місцевий художник Юрій Горюнов. Емблема мала традиційну форму щита, перетнутого по горизонталі. У верхній частині на золотому фоні містилося об'ємно-рельєфне зображення броненосця «Потьомкін» із символічним червоним прапором. Цим наголошувалося на «славетних революційних традиціях» Одеси. Поруч із прапором у лівому верхньому кутку розташована медаль «Золота Зірка» Героя СРСР, якою місто було нагороджене за героїчну оборону в роки Другої світової війни. У нижній частині у червоно-жовтогарячому полі містився якір-кішка, що

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 129.

символізував стару Одесу. Вузька облямівка, лінія перетину та якір-кішка були виконані сріблом¹.

В цьому ж 1967 році було затверджено емблему Запоріжжя. Вона поєднувала елементи козацького (походження краю) й радянського часів. Тож в щиті з вирізами в срібні главі покладені цього ж кольору фігури з козацьким нашаруванням, тобто це – шабля, бунчук і бандура. Основне ж поле щита було поїдене на два і складалося з червоного і синього кольорів на ньому містилася чорного кольору шестерня частину якої складає ківш, з якого ллється метал та обрис Дніпрогесу всередині, всю цю композицію підтримує надпис «Запоріжжя»². Тобто, герб відображував особливість минуло козацького часу краю і в той же час міць радянського Запоріжжя.

Варто наголосити на тому, що герб одразу ж зазнав критики, як і більшість радянських гербів, через те що він мав не геральдичні фігури, не поєднувані кольори й взагалі вигляд плаката.

Емблему Донецька було затверджено 6 червня 1968 р. рішенням міськвиконкому (№ 12/203) у зв'язку зі 100-річчям міста. Автором емблеми став скульптор Леонід Бринь³. Щит був срібно-чорним. У графічному варіанті срібло було позначено сірим, що було помилкою. На щиті зображено золотий пензель правої руки, що тримає золотий гірський молот, що виступає з нижнього краю. Спочатку фаланга великого пальця, що тримає молоток, розташовувалася уздовж ручки молота. Золота п'ятикутна зірка у верхньому лівому куті символізувала радянську владу⁴.

¹ Одеса. Веб-сайт. URL: <http://www.heraldicum.ru/ukraine/towns/odessa>.

² Яшук А.В. Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя XXI ст.). Київ, 2023. С. 139.

³ Іщенко Я. О. Геральдика в Україні. Історіографія, проблеми (60-ті – 90-ті рр. XX ст). Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 61–73.

⁴ Там само.

У 60-х роках починається і створення герба міста Харкова. Емблема Харкова була затверджена в результаті конкурсу, який було оголошено виконкомом Харківської міської Ради депутатів трудящих. Конкурс продовжувався протягом двох років. У ньому взяли участь чимало художників і архітекторів. Конкурсна комісія отримала майже 200 проєктів емблеми міста. Кращим був визнаний проєкт професора, заслуженого діяча мистецтв України Євгена Єгорова. Емблему було офіційно затверджено 26 грудня 1968 р. на сесії Харківської міської Ради депутатів трудящих.

У затвердженому положенні про «герб» Харкова було подано опис емблеми і визначався порядок його впровадження. Емблема являла собою щит французької форми, у верхній частині якого містилася червоно-лазурова смуга, що символізувала кольори державного прапора УРСР. На червоному полі було зображено силует зубчатого колеса. У нижній частині щита, на білому полі, зображено колосок, обплетений орбітами атома. Що стосується атома, то слід нагадати про подію, яка відбулася у Харкові в 1932 р., коли вперше в СРСР було розщеплене атомне ядро (К. Синельников, А. Вальтер, О. Лейпунський, Г. Латишев). Шестерня, колосок, знак атома – символи розвинутої промисловості, сільського господарства, науки і культури Харківщини¹.

Символіка емблеми мала свідчити про ті перетворення, які відбулися в місті й області за останні десятиріччя. Відповідно до положення емблему було можна зображати на машинах, верстатах і товарах народного

¹ Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. С. 133.

споживання, які виробляли промислові підприємства міста, святкових оформленнях, а також на архітектурних спорудах та ін¹.

В радянський час Дніпропетровськ дуже довго був без герба. Лише в 1970 році рішенням Міськвиконкому було ухвалено емблему Дніпропетровська. Яка являла собою щит над яким було розміщена назва міста. Саме поле виконане в кольорах прапору УРСР на якому зображений срібний ківш – символ металургії, вказував на головну направленість міста. За ковшем зображені три зелені пагорби, на яких стоїть саме місто і символізують його ландшафт. Над цими пагорбами світить золота зірниця, а нижче у гребнях синіх річкових хвиль відображено Дніпро-Славутич. Герб Дніпропетровська як і багато інших гербів радянського часу не відповідав геральдичним традиціям. Як відомо не можна зображати назву міста на гербі, він повинен відображати місто лише мовою символів.

Слід відзначити, що міська геральдика в системі радянських символів та емблем відіграла другу роль, сфера застосування та використання міських «гербів» (а насправді, гербоподібних емблем) була вкрай обмежена. Основними недоліками радянських гербів були наступні: негеральдична форма щита, невідповідність емблем прийнятим геральдичним правилам, надмірне нагромадження символів, розміщення на щиті дати заснування та назви міста, одноманітність використовуваних фігур (річка, колос, зубчасте колесо тощо) тощо².

Радянський період став важливим часом певного оновлення міської символіки та емблематики, водночас його важко назвати успішним. Після

¹ Головне управління з гуманітарних питань Харківського міськвиконкому. Додаток 1 до рішення виконавчого комітету Харківської міської Ради депутатів трудящих. № 65 від 25 грудня 1968 р. Положення про герб міста.

² Максименко Є. В. Радянська геральдика Донецької області. Історія. Наукові праці. 2010. Вип. 134. Том 147. С. 110–114.

відновлення незалежності України, українська геральдика та емблематика вийшла на якісно новий рівень. Насамперед, відбулося відновлення історичних міських гербів. Крім того, продовжився пошук та створення нових емблем міст, які позбулися радянської ідеології та враховували геральдичні принципи і традиції.

В останні десятиріччя в Україні відбулися значні суспільно-політичні та соціокультурні зміни. Необхідність докорінної перебудови життя суспільства викликала посилення політичної активності, зміну духовної атмосфери, ідеологічних догм і стереотипів. В атмосфері загального піднесення 16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. В Україні почала неухильно зростати національна самосвідомість народу, виникли самодіяльні рухи, товариства і партії, зокрема Народний рух за перебудову, та інші суспільно – політичні організації і групи, частина яких стала порушувати питання про створення незалежної демократичної держави України. Надзвичайна сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 року одностайно ухвалила Акт проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року підтвердив рішення Верховної Ради.

24 серпня 1991 року на політичній карті Європи з'явилася нова незалежна демократична держава – Україна. Проголошення незалежності викликало необхідність формування нових атрибутів державності, зокрема державного прапора, гімну і герба. Після обговорення цього питання на сесії Президія Верховної Ради України 15 січня 1992 року затвердила музичну редакцію Державного гімну України, автор музики М. М.

Вербицький (1815 –1870 рр.)¹. Ухвалено також рішення про успадкування державного – жовто-блакитного прапора і малого герба – тризуба (вважаючи його головним елементом великого герба), які були визнані атрибутами Української Народної Республіки 1918 – 1919 років. Ранкове засідання 19 лютого 1992 року розпочалося з розгляду пропозиції затвердити як Державний герб України золотистий тризуб на тлі синього щита. Затвердження було відхилено за недостатністю набраних голосів (тільки 201 голос). Основними противниками ухвалення рішення, звичайно, були комуністи. Не розуміючи важливість та основну ідею заміни герба для незалежної держави, будучи не обізнаними в історії України, противники тризуба керувалися основними ідеями радянської пропаганди.

Після відхилення «Народна рада» поширила заяву, що через перешкоди у прийнятті герба вона буде змушена вийти з Верховної Ради та звернутися до Президента України щодо розпуску парламенту. В той час багато хто з комуністів боявся втратити депутатські мандати – на мітингах і в пресі з'являлися повідомлення, що після референдуму та обрання Президента слід переобрати Верховну Раду. Тому комуністи пішли на компроміс. Ідея компромісу була простою. Спочатку прийняття малого, а вже пізніше великого герба. Андрій Гречило згадує: «Народна рада почала погрожувати, що вийде з парламенту і будуть нові вибори. Це комуністів налякало. А ще Кравчук схитрував. Каже, давайте ухвалимо це за малий герб, бо ж потрібно дітям давати паспорти, випускати бланки, ставити печатки. А потім затвердимо великий герб, і там намалюємо, що хочете. І частина комуністів підтримала при повторному голосуванні. Разом – 231 депутат. Тризуб – символ соборної України, спадкоємниці Київської Русі –

¹ Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992. № 19. С. 257.

офіційно став державним гербом». Проект малого герба держави був утвердженим¹. Зміна державних емблем викликала необхідність розробки і нових гербів міст і областей України².

Зважаючи на проголошення незалежності України виникла необхідність формування нових атрибутів державності, зокрема нової символіки та емблематики. У багатьох містах були сформовані тимчасові комісії з представників міської влади, вчених, громадськості тощо для обговорення питання про нові міські символи³. Наприклад, міська комісія Харкова дійшла висновку про доцільність відновлення герба міста другої половини XVIII – початку XX ст. (перехрещені ріг достатку і кадуцей). На думку комісії, цей герб найбільш повно символічно презентував основні ознаки Харкова та мав найбільшу історичну тяглисть⁴. Водночас у запропонованому комісією проєкті нового герба були відсутні атрибути російської імператорської влади, тобто герб пропонувалося відновити у первісному варіанті 1781 р. Одночасно розроблявся і проєкт прапора Харкова: світло-зеленого кольору, в центрі якого розміщувався герб міста⁵. Свої пропозиції комісія подала на розгляд 9 сесії 22 скликання Харківської міської Ради народних депутатів. 14 вересня 1995 р. депутати затвердили новий герб та прапор Харкова⁶.

¹ Державні символи України (з нагоди відзначення 22 річчя Незалежності України та ушанування державного прапора України). Веб-сайт. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/print/1666.htm>.

² Саратов И. Е. История харьковских гербов. Харьков: Майдан, 2008. С. 155.

³ Там само. С. 155.

⁴ Саратов И. Ю. З історії Харківських гербів. Харків: Березіль, 1999. С. 4-28.

⁵ Закон України. Про державні символи України, порядок їх використання та захисту. Розділ II. Державний прапор України. Стаття 13. Особливості використання Державного Прапора України одночасно з іншими прапорами. 03.03.2016. № 4103-1.

⁶ Саратов И. Е. История харьковских гербов. Харьков: Майдан, 2008. С. 156.

Так, герб Харкова становить геральдичний щит французької форми (чотирикутний, загострений до низу). На зеленому полі щита зображено перехрещені ріг достатку (наповнений плодами та завітчаний) і кадуцей (золотий жезл зі срібними крилами), оповитий зміями срібного кольору. Кадуцей та ріг достатку розміщуються на діагоналях умовного прямокутника геральдичного щита, перехрещуючись в його центрі. Зелений колір символізує надію, радість і достаток. Ріг достатку символізує природні багатства. Кадуцей – незмінний атрибут бога Меркурія, який в епоху античності вважався заступником торговців, мандрівників і парламентарів. Змії, що обвивають кадуцей, символізують мудрість. Пропорції герба: висота до ширини 8:7, заокруглені частини герба становлять $1/4$ кола з радіусом окружності, рівним $1/8$ висоти герба¹.

Своєю чергою прапор Харкова являє собою прямокутне полотнище (відношення ширини до довжини 2:3) світло-зеленого кольору із зображенням у його центральній частині герба міста. Висота гербового щита дорівнює $1/2$ ширини прапора. Прапор міста двосторонній. Навершя древка становить металевий конус (висотою рівний $1/10$ ширини прапора), основа конуса дорівнює двом діаметрам древка, закріплюється на циліндричній основі (висотою $1/22$ ширини прапора). Колір металу, з якого виготовляють навершя, – жовтий².

Приблизно у той же час було затверджено оновлений герб Донецька (5 липня 1995 р.). і герб в основному повторює емблему 1968 р., але його символіка змінена. Якщо в пояснювальній частині попереднього герба говорилося, що герб схвалює комуністичні ідеали радянської влади, то в новій редакції радянська ідеологія була рішуче відкинута. Щит герба став

¹ Опис символіки. Веб-сайт. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/opisanie-simvoliki>.

² Там само.

синьо-чорним. Синє верхнє поле щита символізує велич і красу архітектурно-рослинного вигляду міста. Нижнє чорне поле символізує багаті природні ресурси та інтенсивну розробку кам'яного вугілля. Великий герб міста, який підтримують срібні щитотримачі, має наступну композицію: ліворуч, на тлі прапора, зображений воїн у мундирі з шоломом на голові та мечем, спрямованим донизу; праворуч на тлі прапора, що майорить, зображено шахтаря в робочому одязі з шахтарською каскою на голові, він спирається лівою рукою на молот. Ці фігури утворюють скульптуру монумента «Твоїм визволителям, Донбасе», який є одним із радянських монументальних символів Донецька. Обрамлення герба: ліворуч – молода гілка дубу, що символізує молодість міста та силу духу його мешканців; праворуч – лаврова гілка, символ людської величі та тріумфу. Гілки обвиті синьо-чорною стрічкою (кольори прапора міста). Основу щита обрамляють квіти троянди, пересічені золотими гілками, між якими на червоній муаровій стрічці золотими літерами написано російським написом «ДОНЕЦЬК»¹.

Сучасний герб Запоріжжя був затверджений 31 січня 2003 року. Якщо звернутися до опису герба то бачимо вже не традиційний для українських міст французький щит, а іспанський. В свою чергу він прикрашений декоративним золотистим картушем, а його верх нагадує дамбу ДніпроГЕС. На перехрещеному щиті у верхньому полі два золоті пістолі, а у нижньому один чорний лук із трьома стрілами, спрямованими донизу.

Якщо казати про сучасний прапор Запоріжжя, який був затверджений того ж дня 31 січня 2003 року, це полотнище (співвідношення сторін 1:1,5)

¹ А ви знали, що символізує герб та прапор Донецької області. Веб-сайт: URL: <https://www.6262.com.ua/news/3527120/a-vi-znali-so-simvolizue-gerb-ta-prapor-doneckoi-oblasti>

малинового кольору у центрі якого розміщений вище описаний герб Запоріжжя¹.

Сучасний герб Дніпра був затверджений 6 вересня 2001 року. Один з тих сучасних українських гербів, який має щит заокруглений донизу. Така форма рекомендована до використання в сучасній українській геральдиці Українським геральдичним товариством. Всі атрибути влучно описують і вказують на особливості вказаного міста. Так синій колір дуже гарно передає і несе в собі багато пояснень. По-перше, поле щита синього кольору вказує на води Дніпра. По-друге, це колір пов'язує міську атрибутику з державною так, як цей колір є в державних символах нашої країни, як на гербі так і прапорі. Тим самим, це вказує на вдале політично-економічне становище і роль в державній системі України. По-третє, синій колір є історичним для цього міста, в минулі часи Катеринослава, вказує на традицію ще козацької доби.

У верхній частині герба знаходяться три семикутні зірки, які символізують стриміння до величч, до чогось ідеального й самобутнього. Якщо звернутися до аналізу зірок саме в контексті використання то вони історично вказують на героїчне козацьке минуле. Їх кількість (три) вказують поділ на частини міста.

Центральним в гербі Дніпра є схрещені срібна шабля та стріла. Таке поєднання, як відомо є історично пов'язано з козацьким періодом – наслідування традиціям. В сучасному ж контексті стріла символізує неперервних рух і швидкість, відображає ракетно-космічну галузь, яка активно розвивалася у цьому місті з середини ХХ ст. Сам щит обвиває дубове листя зі стрічками чотирьох кольорів. Як відомо це листя символ

¹ Іщенко Я. О. Геральдика в Україні. Історіографія, проблеми (60-ті – 90-ті рр. ХХ ст). Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 61–73.

відваги, а кольори стрічок символізують поєднання історичного минулого різних періодів міста та сучасності. Вежа розміщена над щитом – знак міського статусу та стратегічного значення як передового міста з часу його заснування. Тобто, герб Дніпра несе в собі складне і в той же час влучне символічне наповнення, яке продукують різні групи міської спільноти¹.

Сучасний прапор Дніпра затверджений 5 грудня 2012 року – це біле полотнище в якому понизу зображені хвилі. В центрі прапора розташований описаний вище герб міста.

Конкурс на новий герб Одеси було організовано 1992 р. За його результатами найкращим було визнано проєкт Юрія Горюнова, кольорами щита пропонувались синій та золотий, а в центрі містився срібний якір кішка. Міськрада не підтримала цей герб, а 2 грудня 1993 р. Одеський міськвиконком затвердив новий офіційний герб Одеси: «Герб має традиційну форму геральдичного щита в срібній рамці. Фон герба розділений по горизонталі на рівні частини. Верхня частина – і червоного золота, нижня частина покрита гарячою емаллю червоно-жовтогарячого кольору. У центрі герба розташований срібний якір-кішка. Якір вінчає Золота Зірка Героя»². Втім, цей герб проіснував лише шість років. 29 липня 1999 р. Одеською міською радою було затверджено оновлений герб Одеси (автори проєкту: П. Бондаренко, Ю. Вязовський, М. Ємельянов, І. Калмакан, В. Савченко, художник Г. Фаєр) – срібний якір-кішка з чотирма лапами на червоному полі. 2010 р. була створена робоча група з доопрацювання герба та оголошено новий конкурс на кращий проєкт міського герба. Одеська міська рада своїм рішенням (№707-VI від 29 квітня

¹ Іщенко Я. О. Геральдика в Україні. Історіографія, проблеми (60-ті – 90-ті рр. XX ст). Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 61–73.

² Герб Одеси - минуле, сьогодення. Майбутнє? URL: [https://dumskaya.net/news/Gerb_Odessa_-_proshloe_nastoyashee__Budushee_\(-006283/](https://dumskaya.net/news/Gerb_Odessa_-_proshloe_nastoyashee__Budushee_(-006283/)

2011 р.) затвердила зображення і опис герба міста Одеси та внесла зміни в офіційну символіку (прапор, штандарт) територіальної громади міста Одеси. Герб представляє собою у червленому заокругленому щиті – срібний якір-кішка з чотирма лапами¹. Прапор міста становить прямокутне полотнище із співвідношенням сторін 2:3, розділене на три рівні вертикальні частини – червону, білу і золотисто-жовту, на білій частині міститься герб міста Одеси. Щодо геральдичних кольорів, які наявні в гербі та на прапорі: червень (червоний) – символ хоробрості, мужності, безстрашності, великодушності тощо, срібло (білий) – символ чистоти, невинності, вірності тощо, золото (золотисто-жовтий) – символ багатства, сили, стійкості і процвітання².

Отже, отримання перших емблем українськими містами, пов'язують з введенням у них самоврядування на основі магдебурзького права і як наслідок отриманням так званого «гербового привілею». Від початку XVIII ст. в Російській імперії відбуваються помітні зрушення в розробці офіційної міської символіки. Вони пов'язані із започаткуванням Герольдмейстерської контори з посадою герольдмейстера. В 1730-х рр. створювалися проекти нових гербів українських міст, але затвердженні вони були лише в 1780-х рр. У середині XIX ст. трансформацій зазнали погляди імперської влади щодо міських символів, герби втрачають свою індивідуальність і набувають загальноприйнятих монархічних атрибутів. Загалом, упродовж XVIII-XIX ст. міська геральдика пройшла складний шлях становлення та еволюції, були сформовані правила практичного використання головного міського символу, як на рівні діловодства, так і репрезентації місцевого суспільства. Особливо важливим є той факт

¹ Символіка міста Одеси Веб-сайт. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odessa/city-symbols/>.

² Там само.

небайдужості містян, насамперед дворянства до свого головного символу, втручання в міську символіку ми спостерігаємо з середини XVIII ст. і до відміни гербів в 1917 р. Радянська влада рішуче відмовляється від старих монархічних атрибутів, як в державних, так і в міських символах, відмовляється від усталених правил герботворення. В УРСР в умовах тоталітарної системи, міські емблеми на кілька десятиліть взагалі вийшли з ужитку і були замінені єдиними для всіх державними та партійними ідеологічними символами. Політичні зміни та масове зростання зацікавлення міською геральдикой в 1960-х рр. дали поштовх до подальшого розвитку міського герботворення. Почався перехід до офіціального затвердження міських емблем, які мали ідеологічно-пропагандистський характер та порушували усталені правила геральдики. В міській емблематиці за вказівками партійних і державних органів обов'язково мали знайти відображення головні риси радянських міст, їх воєнне і революційне минуле. В емблемах часто використовувалися одноманітні фігури (серп і молот, п'ятикутна зірка, колос пшениці, модель атома тощо). Після 1991 р. всі радянські емблеми міст були відкинуті та затверджено нові. Частково відбулося відновлення історичних міських гербів, частково продовжився пошук та створення нових емблем міст, які позбулися радянської ідеології та враховували геральдичні традиції попереднього часу.

РОЗДІЛ III. ВИКОРИСТАННЯ СИМВОЛІКИ ТА ЕМБЛЕМАТИКИ ВЕЛИКИХ МІСТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

В умовах глобальної конкуренції міста дедалі більше уваги приділяють боротьбі за збереження своєї ідентичності, яка є невід'ємною частиною міської культури та культурної пам'яті. Актуальним стало використання технологій маркування міста, а також окремих складників його простору та проявів міської культури, у межах цілеспрямованої та планомірної політики брендингу.

Брендинг – це створення штучно сконструйованого образу компанії, речі, міста будь-чого. Просування бренду – торгової марки, фірмового стилю того чи іншого об'єкта, який формує свій брендовий стиль. Поняття брендингу міст вперше використав відомий британський маркетолог Саймон Анхольт у 2002 році, маючи на увазі конструювання різними засобами регіонального, національного та міського маркетингу. Брендінг міст – сучасний, популярний термін, який включає в себе теорію і ідеї маркетингу – формування впізнаваного образу, який функціонує в місті.

На сьогоднішній день кожне місто працює так би мовити над своїм брендом. Створює свій образ з чим воно асоціюється і що може запропонувати. Специфіка брендингу міста полягає в тому, що акторами його створення виступають, як люди-професіонали так і аматори, тобто вся міська спільнота в цей процес залучена і відіграє свою роль. Так, не достатньо створити й нав'язати бренд міста. Набагато важливіше його просунути, а для цього треба розуміти його функціонал і те як він буде працювати і впершу чергу для якої основної аудиторії. Бренд в першу чергу це емоційний продукт і все залежить від тих хто його сприймає.

Зокрема, брендинг міста передбачає активізацію діяльності у сферах туризму, культури та історичної спадщини. Слід пам'ятати, що всі елементи бренду міста мають підпорядковуватися певній меті, насамперед пов'язаній з формуванням позитивного іміджу та забезпеченням сталого розвитку міста.

Бренд міста має відображати унікальні характеристики міста. Бренд формується на основі позитивного іміджу міста, є найвищим проявом емоційних вражень¹. При цьому бренд виступає як найважливіший фактор конкурентних переваг міста, тобто є цінним активом економіки міста. Бренд міста виконує низку функцій, зокрема: 1) є символічним втіленням споживчих (емоційно-функціональних) очікувань від споживання туристичного продукту; 2) забезпечує диференціації різноманітності туристичних ресурсів і споживчих характеристик туристичного продукту; 3) виконує функції так званої візитної картки для підвищення туристичної привабливості міста; 4) інтегрує туристичну привабливість міста; 5) визначає вплив туристичного бренду на соціально-економічну цінність туристичного продукту².

Важливим складником міської політики брендингу є розробка фірмового стилю. Невід'ємним його складником є міська символіка та емблематика. Наприклад, головним завданням герба є декларування його приналежності до певного міста, що має тяглі історію та традиції. Таким чином, герб слугує специфічним ідентифікаційним знаком³. Міський герб

¹ Анінко Н. П., Смик О. С., Капу Х. І. Територіальний брендинг як дієвий інструмент підвищення туристичної привабливості території (на прикладі Тернопільської області). Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. 2019. Вип. 808. С. 123

² Музиченко-Козловська О. В. Використання туристичних артефактів у процесі формування та просування бренду міста Одеси. Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 45. С. 89.

³ Гречило А. (2004а) Герби та прапори міст і сіл України. Ч. I (А – Л). Львів: Друкарські куншти, 120+XLIV с.

служує своєрідним паспортом міста, офіційним символом, що репрезентує основні, найхарактерніші риси міста.

Як уже було відзначено у попередніх розділах, у радянський час, до 1960-х рр., міські герби не використовувалися та були замінені державною та партійною символікою. Проте політичні зміни та зростання інтересу до міської геральдики у 1960-х рр. дали поштовх до створення нових символів та емблем міст. Попри ідеологічно-пропагандистський характер радянської муніципальної символіки та емблематики, у ній були відображені основні риси тогочасних міст (наприклад, як центрів промислового виробництва, культури, науки тощо). У символах та емблемах радянських міст часто використовувалися одноманітні фігури, наприклад серп і молот, п'ятикутна зірка, колосся, модель атома тощо. Радянська міська емблематика майже повністю відмовилася від історичної спадщини, а власне емблеми лише візуально нагадували герби. Функції радянських міських знаків значно відрізнялися від європейської муніципальної геральдики та емблематики. Радянський міський знак не був правничим знаком, комерційно орієнтованим символом, знаком міського самоврядування. Натомість в радянській публіцистиці відзначалося, що міська символіка, насамперед, корисна для патріотичного виховання молоді, пробудження любові до рідного міста¹. Слід зазначити, що радянські муніципальні емблеми виконували переважно сувенірну функцію та час від часу використовувався для святкового оформлення міста. Приклади використання емблем в символічному просторі міст були поодинокими, вони не стали повноцінною частиною культурно-символічного простору міст.

Однак, варто навести деякі приклади використання міської символіки того часу у міському просторі. Найвідомішим є монументальне

¹ Поляков Ю. «Советская геральдика». Наука и жизнь, № 9. 1987 с. 37.

зображення – мозаїка на брандмауері будівлі, яка знаходиться за адресою Полтавський шлях, 67. Ця мозаїка є цінним історичним джерелом в історії харківської геральдики. Також цікавий той факт, що на будівлі зображений не утверджений ескіз Є. П. Єгорова. Серед інших прикладів, варто виділити зображення герба на «Новому мості» (з 2012 р. має назву «Новоіванівський»). Також показовим прикладом використання емблеми радянського міста слугує святкування першого Дня міста Харкова у 1987 р. Під час свята радянська емблема та три дорадянські герби Харкова, зображені на штандартах, стали складником святкової атрибутики.

Проголошення незалежності України у 1991 р. вимагало створення нових символів. Після затвердження державної відбулося системне впровадження нової муніципальної символіки та емблематики. Сьогодні герби міст використовуються / зображуються в різних варіаціях та інтерпретаціях, передусім в якості прикраси міста. Герби міст зображуються на міських прапорах і штандартах. Їх можна побачити поруч та в будівлях міських рад, зокрема на спеціально встановлених флагштоках та в залах пленарних засідань рад. Зображення гербів можна побачити у центрах надання адміністративних послуг юридичним та фізичним особам; на офіційних бланках міської ради, міського голови, депутатів міської ради тощо; міських атрибутах влади (ланцюг міського голови тощо); штампах представницьких органів; дипломах, грамотах та інших нагородних та вітальних документах міської влади; схемах руху громадського транспорту; різноманітних друкованих виданнях та рекламі, замовником яких є міська влада; сувенірній продукції, що виготовляється для здійснення представницьких функцій міською владою тощо. Крім того, міські герби використовуються у дні міських святкових та пам'ятних дат, інших

офіційних заходів, герби є невід’ємним атрибутом міських ювілеїв та Днів міст.

Зображенням гербів прикрашають газони парків, як декоративний елемент у вигляді масштабних інсталяцій та квіткових композицій, вони зображуються на різноманітних будівлях, популярних міських локаціях. Наприклад, великий герб міста Одеси зображений на багатометровій стелі, яка знаходиться при в’їзді до аеропорту Одеса, на його фоні зображені хвилі, які інтерпретуються, як море. У 2020 р. невідомі громадяни під час святкування 9 травня розфарбували хвилі у чорний і помаранчевий кольори, тобто в заборонену в Україні символіку. Проукраїнські активісти, дізнавшись про цей інцидент, перефарбували хвилю у кольори державного прапору України – синій та жовтий. Пізніше влада пообіцяла повернути попередній вигляд зображення, який існував до 2020 р. Інший приклад – у Харкові найвизначніша об’ємна інсталяція герба міста була розміщена влітку 2018 р. на одному з газонів Міського Саду імені Т. Г. Шевченка. Цю інсталяцію зробили до Дня міста Харкова. Вона була законсервована взимку того ж року для збереження й подальшого використання.

Також герби досліджуваних міст часто стають об’єктом зображення у монументальному мистецтві, зокрема ними прикрашають архітектурні споруди. Наприклад, у 2016 р. у Харкові за адресою вул. Новгородська, 2, на стіні сходинок біля житлових будинків, було створено мурал із зображенням сучасного герба міста. Площа мурала склала близько 16 кв. м. Він був зробленим студенткою Харківської державної академії дизайну і мистецтв Анастасією Худяковою¹.

¹ Гигантский герб Харькова появился на Новгородской. Веб-сайт. URL: <https://redpost.com.ua/photo/culture/1181274.html>.

Окремої уваги заслуговують міські логотипи. Якщо, візуальний стиль гербів за своєю природою є традиційним та унормованим, то зображення логотипів може бути більш довільним. Функції гербів та логотипів досліджуваних міст загалом є схожими, вони можуть використовуватися в діловодстві і під час офіційних свят. Водночас, завдання герба – відображати історичний контекст, спираючись на геральдичні традиції. Своєю чергою логотипи репрезентують не стільки історію міст, скільки їх сучасний образ, емоційне сприйняття, вказують на успішність міст. Герби мають офіційний статус, на відміну від переважної більшості логотипів. Водночас сьогодні як герби, так і логотипи відіграють важливу роль у формування міського бренду.

Мабуть, найвідомішим логотипом міста є логотип Нью-Йорка «I love NY». Його розробив у 1976 р. дизайнер Мілтон Глейзер. У цього логотипа немає нічого історичного, і за своїм змістом він дуже простий, разом із тим у нього дуже потужний посил. Логотип популярний серед містян та туристів, він зображений на прапорцях, бейсболках, значках, магнітах, м'яких іграшках та інших промо-матеріалах. Але логотип має значення не тільки в контексті туризму. Бренд і імідж міста не менш важливий для бізнесу, інвесторів, для залучення кваліфікованих фахівців, творчих людей.

Показово, що створення найбільш популярних у місті логотипів розпочалося під час підготовки до проведення в Україні фінальної частини Чемпіонату Європи 2012 р. з футболу. Власне у 2012 р. російська дизайнерська студія Артемія Лебедева представила брендбук «Фірмовий стиль Одеси», до якого увійшли фірмовий логотип, шрифти, патерн, каліграфічна композиція і правила оформлення «різних корисних речей — від вуличних табличок до сувенірних футболок». В Одесі, під час відкриття міського туристичного центру, відбулася презентація нового логотипу,

який має асоціюватися з «якорем, серцем, хвилями, силою і маяком». Мовна частина композиції розроблена на трьох мовах — українською, англійською та російською.

Каліграфічна композиція являє собою слоган «Я люблю Одесу», в яку вписаний фірмовий якір, що може бути тільки червоного кольору. Як фірмові шрифти використовуються гарнітури Мерінг і Гросс Кунст¹. За словами представників міської влади, гроші на розробку логотипу були виділені не містом². Водночас міська влада підтримала туристичний логотип, Одеський міський голова О. Костусев в серпні 2012 р. своїм розпорядженням рекомендував «всім зацікавленим у розвитку туристичної галузі використання туристичного логотипу м. Одеси». З цього часу логотип активно використовується під час різноманітних міських заходів, зображається на сувенірній продукції. Його популярність, зокрема, пояснюється графічною простотою і зрозумілістю тлумачення, якір — символ портового міста, тому він зрозумілий, як самим одеситам так і туристам.

Створення найбільш популярних логотипів Харкова також розпочалося під час підготовки і проведення в Україні фінальної частини Чемпіонату Європи 2012 р. з футболу. Хоча пропозиції їх створення, виходячи в основному з маркетингових стратегій, робилися й раніше. 29 травня 2008 р. робота студентки Державної академії дизайну і мистецтв Євгенії Раїної перше місце на конкурсі логотипів Харкова для підготовки. За умов конкурсу логотип не повинен був повторювати символіку «Євро 2012» і бути унікальним символом нашого міста під час проведення

¹ Студия А. Лебедева. Руководство по использованию элементов фирменного стиля города Одессы. 2012. 22 с.

² Логотип Одессы. Веб-сайт. URL <https://ru.google-info.com/4091911/1/logotip-odessa.html>.

чемпіонату. Дзеркальний струмінь – одне з «семи див» Харкова – став головним елементом не тільки логотипа переможниці, але і багатьох інших, які не зайняли призові місця. Конкурс проводився на умовах добродійності, роботи не рецензувалися і не отримали належного публічного обговорення¹. 8 червня 2010 р., у Харкові відбулася урочиста презентація офіційного логотипа міста до Чемпіонату Європи з футболу 2012 р. Логотип міста виконаний усіма фарбами веселки у вигляді «Дзеркального струменя» – символу Харкова, а в окремі елементи веселки вписані фігурки людей. За задумом авторів, логотип представляв «першу столицю» як «місто відкритих людей і безмежних можливостей»².

Крім того, у Харкова є ще кілька брендів: «KHARKIV – SMART CITY», «KHARKIV – SPORT CITY», «KHARKIV – INTERNATIONAL CITY», «Харків багатонаціональний» та ін. Зазначені бренди супроводжують відповідні логотипи, які використовуються більш чи менш офіційно.

Наприклад, у рамках святкування річниці проведення матчів Чемпіонату Європи 2012 р. з футболу 30 червня цього року відбулася презентація логотипу «Харків спортивний» («KHARKIV – SPORT CITY»). Перед тим як утвердити спортивний логотип міста – Департамент спортивних іміджевих проєктів надав свою розробку на загальне обговорення. І впродовж двох тижнів городяни направляли до цього департаменту свої побажання та пропозиції щодо вдосконалення проєкту. Логотип «KHARKIV – SPORT CITY» з 2013 р. використовується при

¹ Харків визначив логотип до Євро-2012. Веб-сайт. URL: <https://www.unian.ua/kharkiv/119449-harkiv-viznachiv-logotip-do-evro-2012>.

² Харків представив логотип міста до Євро-2012. Веб-сайт. URL: <https://ukranews.com/ua/news/43641-kharkiv-predstaviv-logotyp-mista-do-yevro-2012>.

проведенні різноманітних спортивних та інших масових заходів, а також зображується на сувенірній продукції¹.

Водночас, найбільш відомим є логотип «KHARKIV – SMART CITY», який було презентовано у березні 2011 р. Логотип мав стати офіційним туристичним брендом міста та був розроблений німецькими експертами в сфері реклами. У прес-службі міської ради повідомляли, що логотип мав використовуватися під час проведення всіх туристичних заходів, як в Харкові, так і в Україні. У тому числі і при підготовці та проведенні чемпіонату Євро-2012. Логотип, дійсно, виглядає сучасно, але, мабуть, автори не врахували, що не на всіх мовах назва міста починається з букви «Х», і що символ «Х», у багатьох країнах світу, означає заборону². Розглянемо стратегію бренду «KHARKIV – SMART CITY» більш детально. Відомо, що Харків позиціонується як «столиця науки», а девізом цього бренду стала фраза «Харків – розумне місто». При цьому кожна буква слова «S.M.A.R.T.» можна розшифрувати: S. – «social» (соціальний); M. – «modern» (сучасний); A. – «art» (творчий); R. – «research» (дослідницький); T. – «tourist» (туристичний). Логотип має простий і лаконічний вигляд зеленого прямокутника. Цей логотип використовується під час переважної більшості туристичних заходів у Харкові та Україні³.

Бренд «Харків – розумне місто» розроблений на основі стійких і позитивних стереотипів. У місті існує велика кількість науково-дослідних установ, університетів, навчальних закладів, підприємств, що випускають

¹ Логотип. Веб-сайт. URL: <http://sportevents.kharkiv.ua/ua/news/u-kharkova-poyavilsya-svoj-sportivnyj-polotip>.

² Туристические логотипы городов Украины. Веб-сайт. URL: <http://www.travelsmart.com.ua/a136-turisticheskie-logo-gorodov-ukrainu.html#kharkiv>.

³ Данько Н. І., Риндич А. С. Розробка туристичного бренду міста Харкова. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 9. Харків, 2019. С. 182.

складну технічну продукцію, великий ІТ-сектор. Харків є найбільшим «виробником і експортером освітніх послуг» в Україні та центром освітнього туризму. Однак цей бренд призначений лише для відносно обмеженого сегменту туристичного ринку – для людей, які пов'язані з науковою діяльністю, освітою, промисловістю та зацікавлені в технічному розвитку.

Слід враховувати, що місто як туристична дестинація може мати не один бренд, а декілька, відповідно використовувати декілька логотипів одночасно. Наприклад, для шанувальників історії дослідники пропонують бренд «Харків історичний», що фокусується на історичних реконструкціях та фестивалях, тобто подієвому туризмі. Перспективним проектом для залучення туристів буде відтворення архітектурно-історичної пам'ятки Харківської фортеці та розроблення відповідних символічних позначень.

Загалом логотип «KHARKIV – SMART CITY» є складником перспективного і успішного бренду, орієнтованим на освітній туризм, на іноземних студентів, а також на науковців, шанувальників нових технологій. Водночас перспективним видається створення та використання інших логотипів, призначених для інших цільових сегментів споживачів – «Харків історичний», «Харків спортивний» тощо.

Ще п'ятнадцять років тому в Україні майже не було успішних брендів міст. Але завдяки зусиллям дизайнерів ситуація змінюється – впізнаваних логотипів з часом ставало все більше.

Наприкінці 2000-х рр. з'явився новий логотипи Донецька, розроблений для використання під час Чемпіонату Європи 2012 р. з футболу. Влучний логотип створила дизайнер Діана Берг. Головною фігурою логотипа виступає діамант, а точніше буква «D», яка має в собі декілька значень. Це і діамант і троянда, а також шматок вугілля – все це

характеризує Донецьк. На думку дизайнерки логотип мав на меті розвіяти міф про Донецьк, як брудного бандитського міста. Тим самим пропонує асоціації з містом, які ідуть від логотипу. А саме: Донецьк – місто троянд, під діамантом розуміється нещодавно збудований стадіон «Донбас – Арена», а також вже знайома асоціація з цим містом шматок вугілля, діамант можна розглядати як вугільні терикони.

У 2017 р. було затверджено туристичний логотип Дніпра. Звичайно, головна асоціація, яка виникає при згадуванні цього міста – це річка Дніпро. Хвиля стрімка і нескінченна представлена у зображенні і яка являє собою офіційний логотип міста «Дніпро – хвилююче місто».

У цьому ж 2017 році було затверджено туристичний логотип Запоріжжя. На логотипі «Запоріжжя – сім шляхів до пригод» на стику різнокольорових смуг формується семикутна зірка, що символізує перехрещення семи туристичних маршрутів міста¹. Айдентику створив дизайнер Дмитро Буланов, а також у розробці концепції та дизайну брав участь Сергій Кривенко. Вони відійшли від класичних асоціацій із козацтвом і Запорізькою Січчю. Айдентика вийшла досить мінімалістичною, а основою став конструктивізм, який представлений в архітектурі міста. Гасло нової туристичної ідентичності також базується на конструктивістському підході. У новій стратегії визначили 7 напрямків розвитку туризму в області. Тому основним став вислів «сім шляхів»: «сім шляхів до пригод», «сім шляхів до себе», «сім шляхів до нових вражень» тощо. Конструктор дозволяє створювати безліч варіацій туристичних слоганів. Письмову частину логотипу доповнив шрифт Microtype Bold, створений дизайнером Кирилом Ткачовим. Кожне туристичне місце має свій символ. А дизайнер Андрій Шевченко створив фірмовий шрифт для

¹ Запорізька міська рада. Веб-сайт: URL: <https://zp.gov.ua/uk/page/symvolika-mista>

туристичної айдентики «Основи Запоріжжя». Це модифікація вже існуючого контурного шрифту¹.

У жовтні 2020 р. Запоріжжя готувалося відзначити 250-річчя, проте майже всі святкові заходи були скасовані через пандемію, викликану вірусом SARS-CoV-2. Головними подіями святкування стало відкриття спеціальної квіткової композиції в міському парку, презентація ювілейної монети Національного Банку України, ювілейної марки та конверту «Укрпошти», а також створення ювілейного муралу². Важливим складником зазначених подій стало використання згаданого вище туристичного логотипа Запоріжжя.

Таким чином, герби досліджуваних міст продовжують виконувати свої традиційні функції в офіційному діловодстві міста, маркують міські владні структури, вказуючи на самобутність і самостійність міст. Герб стає об'єктом зображення в різних варіаціях та інтерпретаціях, як прикраса міста. Наявні зображення герба в різного роду печатній продукції (листівки, візитівки, туристичні путівники). Герб, як традиційний символ, виступає особливим місцем пам'яті, через яке на рівні культурної пам'яті громадяни сприймають загально визнану версію минулого, традицій і легенд свого міста. Логотипи міст, створені з 2010-х рр., стали явищем сучасності. Їх зображення часто не мають історичного контексту і дуже прості за змістом. Водночас вони мають дуже сильний посил, який допомагає запам'ятати місто та наголосити на його сильних сторонах. Це означає, що поєднання наявності/використання офіційного герба та логотипу створює унікальний образ міста. Разом із тим, у досліджуваних

¹ Винар Л. Українське Генеалогічне і Гереальдичне Товариство: генеза і діяльність. Український історик. Н.Й.; Острог, 2003. Ч. 1-5 (156-160). С. 141-145.

² Rachkov Y. Symbolic and ritual practices in the Post-Soviet urban world: Symbolic space and festivity in the cities of eastern and southern Ukraine, 1990s–2010s. 2021.

містах логотипи активно використовуються поряд з гербами, презентуючи місто, як туристичне, наукове, спортивне тощо, формуючи міську специфіку задля здобуття конкурентних переваг.

ВИСНОВКИ

Початок формування міської геральдичної традиції на українських теренах пов'язують з введенням магдебурзького права у містах (XV – XVIII ст.). З отриманням самоврядування, головним символом підтвердження цього ставали міські герб і печатка, зображення яких майже завжди були тотожні. Набуття містами певних символів та емблем тривалий час мало спорадичний характер, тому недивно, що символіка та емблематика українських міст переважно не схожа між собою. Символи та емблеми міст відображали певний стан їх розвитку, символізували наявність в містах самоврядування, мали захистити міста від зовнішніх ворогів (принаймні такі функції були покладені на зображуваних на печатках та гербах міських покровителів), виконувала практичні функції (відображали статус та підпорядкованість міста) тощо. Перші емблеми українських міст побутували до кінця XVIII ст.

Слід відзначити, що досліджувані міста Південно-Східної України (Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Одеса та Харків), незважаючи на свою давню спорідненість в територіальному сенсі, розпочали свою історію герботворення по-різному, так відбувалося поки землі зазначеного регіону не увійшли до складу Російської імперії. Про символіку та емблематику досліджуваних міст цього періоду відомо небагато, іноді для дослідників доступні лише словесний опис герба, без відповідного графічного додатку.

З включенням до складу Російської імперії українських територій, розпочався новий етап формування традицій символів та емблем міст Південно-Східної України. Помітні трансформації в розробці та використанні міських символів та емблем відбуваються вже на початку XVIII ст. Вони були пов'язані із започаткуванням Герольдмейстерської

контори та запровадженням посади герольдмейстера, до обов'язків яких входило не тільки розробка родових чи державних гербів, але також міських. Проекти міських гербів Російської імперії почали розробляти в 1730-х рр., проте затверджувалися лише в 1780-х рр. в часи правління Катерини II. Процес створення та затвердження міської символіки та емблематики був доволі складним та залежав від низки чинників, зокрема державних реформ, які позначались на загальному розвитку міст. Якщо говорити про найстаріші герби досліджуваних міст цього періоду, слід насамперед загадати герби Харкова та Одеси, які змогли зберегти символіку перших офіційних гербів до сьогодні.

У середині XIX ст. змінюються погляди імперської влади щодо державних, а особливо міських символів та емблем, герби втрачають свою індивідуальність і набувають загальноприйнятих монархічних атрибутів. Герб Харкова (1781 р.) намагалися замінити зовсім незрозумілою для більшості містян емблемою з відірваною кінською головою, місцеве дворянство виступило категорично проти нового герба, і зрештою вдалося повернути попередній варіант, до якого були додані загальнопоширені в російському герботворенні геральдичні фігури – імператорська корона і обрамлення дубовим напіввінком. Герб Одеси, Дніпра (Катеринослав) та Запоріжжя (Олександрівськ) також передбачалося змінити, але нові проекти так і не було ухвалено. Загалом, упродовж XVIII-XIX ст. міська геральдика досліджуваних міст пройшла складний шлях становлення та еволюції, були сформовані правила практичного використання головного міського символу, як на рівні діловодства, так і репрезентації місцевого суспільства, насамперед дворянства. Трансформації змісту та особливостей використання міських гербів були безпосередньо пов'язані з тим, що саме упродовж XVIII ст. в Російській імперії формуються основні правила

використання міської символіки та емблематики, а також закладаються усталені правила російської геральдичної традиції загалом. Особливо важливим є факт небайдужості містян, насамперед дворянства, до головного знаку своїх міст. Активне втручання дворянства в питання міського герботворення спостерігалось з середини XVIII ст. і до відміни міських гербів імперської доби у 1917 році.

З утвердженням радянської влади народжується та еволюціонує символіка нової держави. Радянська влада рішуче відмовляється від старих монархічних атрибутів, як в державних, так і в міських символах, відмовляється від усталених правил герботворення. В Україні, в умовах тоталітарної системи, міські герби на кілька десятиліть взагалі вийшли з ужитку і були замінені єдиними для всіх державними та партійними ідеологічними символами. Політичні зміни та масове зростання зацікавлення міською геральдиккою в 60-і роки XX ст. дали поштовх до подальшого розвитку герботворення. Почався перехід до офіційного затвердження міських «гербів» (які правильніше називати гербоподібними емблемами). Однак, нова радянська міська символіка та емблематика 60–80-х років мала ідеологічно-пропагандистський характер.

В Україну перші міські герби ввели Донецьк, Київ, Миколаїв, Одеса, Харків та ін. У цих гербах за вказівками партійних і державних органів обов'язково мали знайти відображення головні риси радянських міст, їх «героїчне» воєнне і революційне минуле. В міських емблемах часто використовувалися одноманітні фігури, такі як: серп і молот, п'ятикутна зірка, колос пшениці, модель атома тощо. Наприклад, радянська емблема Харкова повною мірою віддзеркалювала індустріальний та науковий розвиток міста, позначала Харків як розвинутий промисловий та культурний центр СРСР (традиційний герб міста з рогом достатку та

кадуцеєм було повністю проігноровано, водночас форма щита нагадувала історичний герб). Емблеми Дніпропетровська, Запоріжжя та Одеси також набули нових, суто радянських фігур, та втратили зв'язок з традиційною геральдикою. Певною мірою деякі складники історичних гербів вдалося зберегти в радянських емблемах Запоріжжя та Одеси. Власну радянську емблему отримав Донецьк.

Можна зробити висновок, що радянська міська емблематика майже повністю відмовилася від історичної (дорадянської) спадщини у міському герботворенні. Емблеми міст виникали спорадично, часто внаслідок відкритих конкурсів.

З проголошенням незалежності України в 1991 році відбулося повернення гербам первісного значення, що засвідчило не тільки відродження певних геральдичних традицій, але стало важливим аспектом у формуванні історичної свідомості та культури незалежної України. Протягом 1990–2000-х років відбулося відновлення історичних гербів (щоправда у дещо зміненому виконанні) Запоріжжя, Одеси та Харкова. Для Дніпра було створено новий герб, який віддзеркалює історичне минуле міста і сучасні особливості його розвитку. Радянська емблема Донецька була осучаснена та переосмислена у вигляді герба. Всі п'ять гербів історичні і містять традиційні символи. Водночас, слід відзначити, що всі сучасні герби досліджуваних міст мають низку недоліків з точки зору геральдики, в літературі можна зустріти чимало критики щодо тих чи інших аспектів сучасного міського герботворення в Україні. Герби продовжують виконувати свої традиційні функції в офіційному діловодстві міста, маркують міські владні структури, вказуючи на самобутність і історичність міст. Разом із тим використання гербів не обмежується рамками офіційного життя міста. Герб стає об'єктом зображення в різних

варіаціях та інтерпретаціях, часто як прикраса міста. Зображення сучасних гербів досліджуваних міст можна побачити в різноманітній печатній продукції (листівки, візитівки, туристичні путівники тощо), під час різноманітних святкувань тощо.

Починаючи з 2010-х років, крім офіційних гербів, виходячи з маркетингових стратегій, активно розробляються і використовуються міські логотипи. Насамперед, це пов'язано зі створенням бренду міст, їх конкуруванням за своє місце в туристичному, економічному та інших галузях економіки. У досліджуваних містах логотипи активно використовуються, поряд із гербом, презентуючи місто як туристичне, спортивне і т.п., формуючи міську специфіку задля здобуття конкурентних переваг.

Таким чином, на сучасному етапі традиційні міські знаки – герби – зазнають трансформацій та поступаються в популярності логотипам. Останні все частіше використовуються в якості офіційних міських символів, переймають на себе функції міських гербів. Водночас, історичні герби міст залишаються важливими для містян, передусім вони слугують особливим місцем пам'яті, через яке на рівні культурної пам'яті містяни сприймають загальноприйнятту версію минулого, традиції і легенди свого міста. Створені протягом останніх років міські логотипи стали феноменом сучасності. У них часто немає нічого історичного (наприклад, складно говорити про репрезентацію в міських логотипах історичного та сучасного розвитку міста), і за своїм змістом вони доволі прості. Разом із тим логотипи мають протє та впізнаване графічне вираження, що допомагає туристам запам'ятати сучасний образ міста, а його жителям досягнути сильні (конкурентні) його сторони. Загалом, саме у поєднанні, існуванні та

використанні офіційного герба і офіційного логотипа створюється неповторний образ міста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Pastoureau M. Heraldry : Its Origins and Meaning. 1997. 144 с.
2. Rachkov Y. Symbolic and Ritual Practices in the Post-Soviet Urban World: Symbolic Space and Festivity in the Cities of Eastern and Southern Ukraine, 1990s–2010s. 2021.
3. А ви знали, що символізує герб та прапор Донецької області. Веб-сайт: URL: <https://www.6262.com.ua/news/3527120/a-vi-znali-so-simvolizue-gerb-ta-prapor-doneckoi-oblasti>
4. Аніпко Н. П., Смик О. С., Капу Х. І. Територіальний брендинг як дієвий інструмент підвищення туристичної привабливості території (на прикладі Тернопільської області). Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. 2019. Вип. 808. С. 100-123.
5. Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Ч. II. С. 178-462.
6. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: «Дельта», 1993. 256 с.
7. Балязин В. Н., Казакевич А. Н., Кузнецов А. А., Соболева Н. А. Символы, святыни и награды Российской державы. Ч. 1. Москва: Олма-Пресс, 2004. 335 с.
8. Винар Л. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність. Український історик. Н.Й.; Острог, 2003. Ч. 1-5 (156-160). С. 141-145.
9. Ганаба С. О. Символічний простір міста як простір пам'яті // Кам'янець – Подільський Національний університет ім. І. Огієнко. Філософія, № 6, 2016. С. 4 – 10.
10. Гербы губерний и областей Российской империи. Санкт-Петербург. 1880. 83 с.

11. Гербы украинских земель в составе Российской империи. Веб-сайт.
URL: <http://www.heraldicum.ru/ukraine/russian>.
12. Гигантский герб Харькова появился на Новгородской. Веб-сайт.
URL: <https://redpost.com.ua/photo/culture/1181274.html>. (дата звернення: 18.05.2020).
13. Головне управління з гуманітарних питань Харківського міськвиконкому. Додаток 1 до рішення виконавчого комітету Харківської міської Ради депутатів трудящих. № 65 від 25 грудня 1968 р. Положення про герб міста.
14. Гречило А. (2004а) Герби та прапори міст і сіл України. Ч. I (А – Л). Львів: Друкарські куншти, 120 с.
15. Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Київ-Львів: УГТ. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1998. 192 с.
16. Гречило А. Символи Жидачівського району. Веб-сайт. URL: <http://histans.com/JournALL/sid/11/1/6.pdf>.
17. Грушко В. Міста у культурно-семіотичному процесі формування геополітичних просторів та зон підвищеної геополітичної напруги // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. 2014. № 2. С. 61-69.
18. Гусев А. Н. «Харьков. Его прошлое и настоящее» историко-справочный путеводитель в рисунка и описаниях. Харьков: Сага, 2009. 274 с.
19. Данько Н. І., Риндич А. С. Розробка туристичного бренду міста Харкова. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 9. Харків, 2019. С. 182.
20. Декреты Советской власти. Т. 1. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. 620 с.

21. Декреты Советской власти. Т. 2. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1959. 698 с.
22. Державні символи України (з нагоди відзначення 22 річчя Незалежності України та ушанування державного прапора України). Веб-сайт.URL:
<http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/print/1666.htm>.
23. Додаток № 2 до рішення IX сесії Харківської міської Ради народних депутатів XXII скликання від 14 вересня 1995 р. Положення про герб міста Харкова.
24. Зайцев Б. П., Куделко С. М., Мигаль Б. К. Герб міста Харкова. Харків: «Каравела» - «РА», 1996. 72 с.
25. Закон України. Про державні символи України, порядок їх використання та захисту. Розділ II. Державний прапор України. Стаття 13. Особливості використання Державного Прапора України одночасно з іншими прапорами. 03.03.2016. № 4103-1.
26. Запорізька міська рада. Веб-сайт: URL:
<https://zr.gov.ua/uk/page/symvolika-mista>
27. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная, № 25. 1885. 166 с.
28. Іщенко Я. Символіка та емблематика міських гербів України 1960 - 1980-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження: Дис... канд. іст. наук № 07.00.06/ Я.О. Іщенко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 458 с.
29. Іщенко Я. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90-ті рр. XX ст.). Український історичний журнал. 2002. №3. С. 61–73.
30. Іщенко Я. О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки та невирішені проблеми // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 125 – 136.

31. Іщенко Я. Фах авторів міських гербів України у 60 – 80-х рр. ХХ ст. Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. 2004. Число 11. С. 133–146.
32. Калмакан І. К., Ємельянов М. В. Основи геральдики. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 1996. 160 с.
33. Кравченко В. Харків / Харків: столиця Пограниччя. Вільнюс: ЕГУ, 2010. 358 с.
34. Лавренов І. В. Матеріали конференції. «Геральдика. 10 лет восстановления геральдической службы России». 2002. 188 с.
35. Левандовский А. П. В мире геральдики. Москва: «Вече», 2008. 218 с.
36. Линч К. Образ города. Москва: Стройиздат, 1982. 328 с.
37. Логотип Одессы. Веб-сайт. URL [https://ru.google-info.com/4091911/1/logotip-odessa.html](https://ru.google.info.com/4091911/1/logotip-odessa.html).
38. Логотип. Веб-сайт. URL: <http://sportevents.kharkiv.ua/ua/news/ukharkova-pouavilsya-svoj-sportivnyj-polotip>. (дата звернення: 09.05.2020).
39. Лотман Ю. М. Люди и знаки. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПБ, 2000. 704 с.
40. Мазепа О. М. Дослідження проблем міської і територіальної геральдики України в «Додатках до бюлетеня УГГТ» // Національний університет «Острозька академія». Історія торгівлі, податків та мита. № 1(7), 2013. С. 61–66.
41. Максименко Є. В. Міська геральдика Донбасу XVIII - початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Є. В. Максименко; Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2014. 20 с.
42. Максименко Є. В. Радянська геральдика Донецької області. Історія. Наукові праці. 2010. Вип. 134. Том 147. С. 110–114.
43. Матеріали для статистики Російської імперії, издавані с высочайшего соизволения, при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. СПб. 1839. 603 с.

44. Мельцин М. О. Геральдика Нумизматика. Санкт – Петербург: «Петербургский институт печати», 2016. 319 с.
45. Моррис Ч. У. Основания теории знаков. 36 с.
46. Музиченко-Козловська О. В. Використання туристичних артефактів у процесі формування та просування бренду міста Одеси. Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 45. С. 89.
47. Мусієздов О. О. Міська ідентичність у (пост) сучасному суспільстві: український досвід. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 348 с.
48. Наш герб : українські символи від княжих часів до сьогодні / Укр. культурний фонд; Текст Андрій Гречило; Упоряд. і заг. ред. Богдан Завітій; Пер. на англ. Василина Шевадуцька. Київ : Родовід, 2018. 399 с.
49. Обзор Харьковской губернии. Харьков: тип. губ. правления. 1871. 219 с.
50. Одеса. Веб-сайт. URL: <http://www.heraldicum.ru/ukraine/towns/odessa>.
51. Олейник Н. Н., Олейник Ю. А. Возвышение Харькова и превращение его в ведущий административный, промышленно – торговый и культурно – образовательный центр Российской империи и СССР // Научные ведомости. Серия История. Политология 2017 № 1 (250). Выпуск 41. С. 80-87.
52. Опис символіки. Вебсайт.URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/opisanie-simvoliki>.
53. Парфіненко А. Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журнальної публіцистики 1920-х – початку 1930-х років) / А. Ю. Парфіненко. – Х. : С.А.М., 2008. – 208 с.
54. Пирс Ч. С. Что такое знак? // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2009. № 3 (7). С. 88–95.

55. Позднякова Н., Посохов С., Денисенко О. та ін. Харьков: Путеводитель. Харьков: Золотые страницы, 2004.
56. Поляков Ю . «Советская геральдика». Наука и жизнь. № 9. 1987. 37 с.
57. Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992. № 19. С. 257.
58. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. Москва: «Международные отношения», 2001. 560 с.
59. Рачков Є. С. Символи та емблеми класичних університетів України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 204 с.
60. Рішення Київської міської ради від 18 квітня 1995 року № 57 «Про герб міста Києва» // Хрещатик. 1996. № 159 (1154).
61. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев: Наукова думка, 1986. 126 с.
62. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев: Наукова думка, 1986. С. 78.
63. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. Вінниця: Континент – ПРИМ, 1995. 143 с.
64. Саратов И. Е. История харьковских гербов. Харьков: Майдан, 2008. 328 с.
65. Саратов І. Ю. З історії Харківських гербів. Харків: Березіль, 1999. С. 4 – 28.
66. Символіка міста Одеси Веб-сайт. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odessa/city-symbols/>.
67. Січинський В. Тризуб і прапор України / В. Січинський. Л.: Місіонер, 1995. 60 с.
68. Стародубцев Н. Иллюстрированный словарь по геральдике. 1005 терминов на русском, украинском, английском, эсперанто,

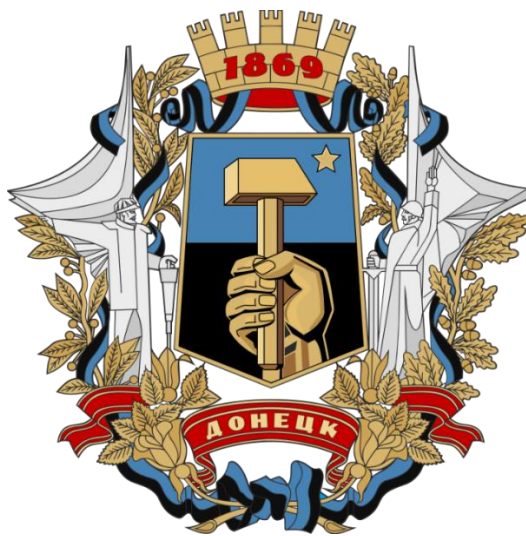
- французском, немецком, латинском языках. Донецк: «Донеччина». 1996. 346 с.
69. Студия А. Лебедева. Руководство по использованию элементов фирменного стиля города Одессы. 2012. 22 с.
70. Туристические логотипы городов Украины. Веб-сайт. URL: <http://www.travelsmart.com.ua/a136-turisticheskie-logogorodov-ukrainu.html#kharkiv>.
71. Українське генеральдичне товариство. Веб-сайт. URL: <http://uht.org.ua/ua/>
72. Харків визначив логотип до Євро-2012. Веб-сайт. URL: <https://www.unian.ua/kharkiv/119449-harkiv-viznachiv-logotip-do-evro-2012>.
73. Харків представив логотип міста до Євро-2012. Веб-сайт. URL: <https://ukranews.com/ua/news/43641-kharkiv-predstavyyv-logotyp-mista-do-yevro-2012>.
74. Харьковские губернские ведомости: еженедельная газета. Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. № 27. 1839.
75. Червенко К. М. Символіка міста: Семіотичний підхід // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Т. 24. (65). 2012. № 4. С. 214 – 219.
76. Шуліка В. В. Збірка статей за матеріалами «круглого столу», присвяченого творчості Є. П. Єгорова. Харків: Культурно діловий центр корпорації «Консалтингова група «Рубаненко і партнери», 2006. С. 56 – 70.
77. Ясь О. В. Звід законів Російської імперії // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2005. 672 с.

78. Ящук А. Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя ХХІ ст.). Київ, 2023. 332 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СУЧАСНІ ГЕРБИ ВЕЛИКИХ МІСТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова)

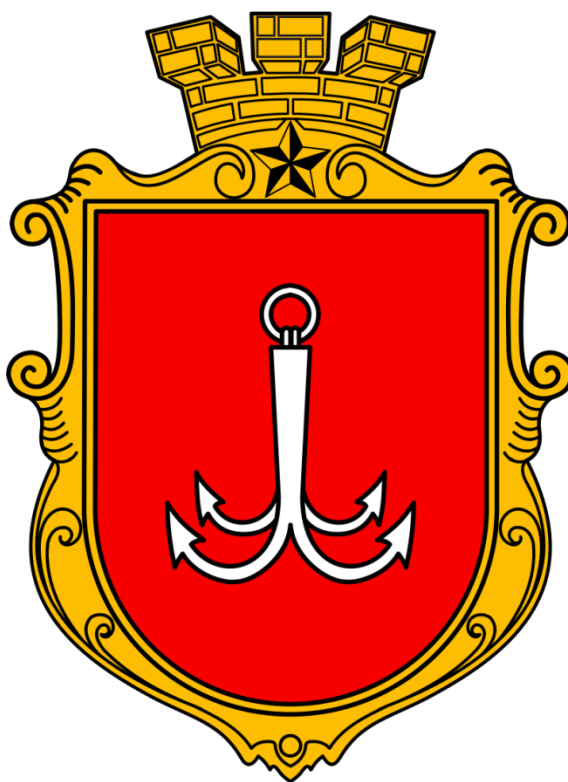
(Затверджений 5 липня 1995 р.)

(Затверджений 6 вересня 2001 р.)

(Затверджений 31 січня 2003 р.)

(Затверджений 29 квітня 2011 р.)

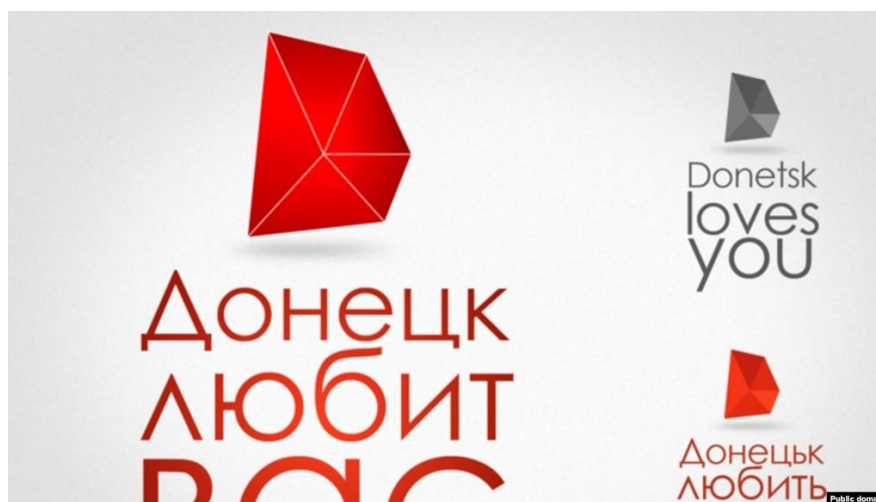

(Затверджений 14 вересня 1995 р.)

ДОДАТОК Б

ЛОГОТИПИ ВЕЛИКИХ МІСТ ПВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ
(Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова)

ЛОГОТИП ДОНЕЦЬКА

(Автор: Діана Берг. 2011 р.)

ЛОГОТИП ДНІПРА

(Автор: Сергій Білий. 2017 р.)

ЛОГОТИП ЗАПОРІЖЖЯ

(Автори: Дмитро Буланов та Сергій Кривенко. 2017 р.)

ЛОГОТИП ОДЕСИ

(Автори: дизайнерська студія А. Лебедєва. 2012 р.)

ЛОГОТИПИ ХАРКОВА

(Автор: Євгенія Раїнова. 2008 р.)

(Офіційний логотип. 2010 р.)

(Туристичний логотип 2011 р.)

(Спортивний логотип 2012 р.)

РЕЗЮМЕ

В дипломній роботі «Символіка та емблематика великих міст Південно-Східної України на сучасному етапі: історико-порівняльне дослідження (1991–2022 рр.)» автором була здійснена спроба історико-порівняльного аналізу символіки та емблематики великих міст Південно-Східної України (Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова). Визначено функції сучасних міських символів та емблем, особливостей їх побутування та використання.

Результати дослідження були апробовані на різних міжнародних конференціях. В дипломі якісно використовується методологія та опрацьований достатній масив літератури та джерел. Додатки у вигляді фото сучасних гербів та логотипів зазначених міст є гарним доповненням до дослідження.

В цілому, дипломна робота відповідає нормам і стандартам написання роботи магістра.

Ключові слова: Україна, місто, символіка, емблематика, герби.

SUMMARY

In the thesis «Symbolism and Emblems of Large Cities of Southeastern Ukraine at the Present Stage: A Historical and Comparative Study (1991-2022)» the author made an attempt to make a historical and comparative analysis of the symbolism and emblems of large cities of Southeastern Ukraine (Donetsk, Dnipro, Zaporizhzhia, Odesa, and Kharkiv). The functions of modern urban symbols and emblems, as well as the peculiarities of their existence and use, are determined.

The results of the research were tested at various international conferences. The thesis uses a high-quality methodology and uses a sufficient layer of literature and sources. The appendices in the form of photos of modern coats of arms and logos of these cities are considered a good addition to the work.

In general, the thesis meets the norms and standards for writing a master's thesis.

Keywords: Ukraine, city, symbols, emblems, coats of arms.